Повість

## Розділ перший

## ДІВЧИНА НАД СТРУМКОМ

Було це в лубенських лісах над тихою Сулою, де дзвінко булькають у воду важкі жолуді, де блакитна ракша з верхівки високого дуба милується своїм райдужним відбитком у ясному плесі. Там прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів, там клени та липи увінчують високі горби і прямовисні кручі.

...На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалася між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки, її кругле ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева.

Дівчинка несла книжки й зошити, перев'язані навхрест мотузком. Вона поверталася додому із школи. Йшла вона легким безшумним кроком, наче пливла над стежкою, і тільки іноді під її черевиками, взутими на босу ногу, стиха хрускали суха гілочка або жолудь.

Стежка зненацька повернула праворуч, обминаючи круту гору, і тоді стало чути, як весело видзвонює у тиші вода. Прозорий струмок перетинав стежку, і через нього було перекинуто кладку з сухої деревини. Кора на дереві зійшла, і стовбур, сточений жуками, вимитий дощами та висушений сонцем, жовтів і вилискував, мов велика кістка

якоїсь прадавньої тварини. (Така, як ото лісники знайшли колись у глинищі, на Мгарській дачі).

Дівчинка сіла над струмком, поклала біля себе книжки й почала задумливо бовтатись у воді руками. Хвильки хлюпали в неї між пальців і здіймались ясними пухирями, в яких відбивалось на мить то жовте листя клена, то клаптик блакитного .неба, то обличчя в білій хусточці.

На дні струмка ворушилась водяна трава — довгі такі стьожки, як пучки волосся. В одному місці нанесло намулу й трісочок, утворилась маленька загата, мов озеречко, і вода в цьому озеречку була темніша, в ній тихо крутився золотий листок. З намулу на дні визирала черепашка, мабуть, лісового лаврика. Тільки лаврик давно вже в ній не жив, і черепашка була біла, як крейда. Крізь прозорі жмурки на воді здавалося, що вона дрібно дрижить від холоду.

Руки в дівчинки були шершаві, як дубова кора, засмаглі і подряпані. Хустинка в неї зсунулась набік, і з-під неї вибилась хмарка льняного волосся, білого й легкого, як пух,— дмухне вітрець, так воно й розлетиться навколо. І тепер дівчинка стала дивно схожою на кульбабу. В школі її подружки так і кликали завжди: Улянка-кульбабка.

Улянка повільно глянула навколо й наче вперше помітила, що ліс її любий уже прибрався в нову чарівну одежу.

Як же хороше засвітилися очі в дівчинки, як глибоко вдихнула вона осіннє терпке повітря! Здрастуйте, сестри-берізки, вас не впізнати сьогодні. Чи ви це, мої білокорі? Ой леле, не чують привіту, свічками золотими палахкотять. Слухайте, слухайте, як капає з них прозорий жовтий віск: кап, кап, кап...

Та чому ж ти посмутніла раптом, Улянко? Милуйся, милуйся свічками-берізками, і прозорим воском кленів-шептунів, і шапками лісових груш — дивися, вони тепер червоні, як полум'я, і здається, що

скрізь на узліссях, і в глушині, і на всіх просторих галявинах розвішано святкові барвисті килими для зустрічі дорогих гостей.

Ні, засмучена сидить дівчинка-школярка. Яка холодна вода в струмку! Витерла руки об спідницю. Як, мабуть, холодно татусеві на фронті осінніми ранками, темними ночами. Забарились далекі сподівані гості. Знімайте килими, ховайте до скрині.

Прислухалась Улянка. Тільки струмок у тиші дзюрчить, і коли ось так заплющити очі, ще й долонями їх затулити, то здається, що вийшла з гущавини дівчинка-березянка, донька старої берези, така собі босоніжка, у вінку з жовтого листя, личко біле з кори березової, а на шиї намисто з тридцяти трьох прозорих скляних дзвіночків. І тихо затанцювала березянка на галявині, закрутилася, все швидше й швидше, і всі тридцять три дзвіночки разом обізвались.

Довго б отак сидіти з заплющеними очима та слухати, коли ж це дві сороки прилетіли й застрекотали на дубі: "Чи скорро, старра, буррю стріч-чати? Чи скорро, старра?" А друга: "Не старра я, сестрро-сестр-ра! Не старра!"

Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: "Буду бити вас обох, білобокі! Буду бити вас обох, білобокі!"

Ось ти яка, осінь у лісі!

Улянка підвелась, підхопила книжки і, перейшовши через струмок по сухій деревині, звернула зі стежки. Вона пішла навпростець, продираючись крізь ліщину, зриваючи інколи золотавий горіх, який траплявся під руку.

Незабаром вона вийшла на просіку й тут раптом зупинилася. Біля трухлявого пенька на кущі скрутився чорний вужак. Підвівши голівку з двома жовтими цятками, він швидко то висував, то ховав гострий

роздвоєний язичок. Улянка почула ледве вловиме сичання, схоже на шелест, наче хто крутив у повітрі тонкою дротиною. Воно тремтінням пробігло по шкірі дівчинки. А може, ніякого сичання й не було, може, то вітер посвистував у порожнє дупло пенька.

Улянка зломила хворостину й торкнула нею гадину. Вужак повільно, мляво, мов сонний, спустився з куща, показуючи своє срібне, в темних кільцях, черево. І тут дівчинка тихо скрикнула: до пенька з усіх сторін повзли вужаки, їх було з півдесятка. Огида пересмикнула Улянчині губи. Гади збиралися на зиму в спільне кубло! Тихо шелестіли в сухій траві довгі чорні стьожки.

Але школярка не втекла. Вона стояла мов укопана, спостерігаючи, як вужаки один по одному, іноді сплітаючись, повільно зникали в норі під пеньком. Один гострий хвостик довго ще визирав із нори й ворушився, немов дратуючи Улянку: "Ану, чи спіймаєш?"

"Як же всі вони довідались,— думала дівчинка,— про цей пеньок край просіки? Яким лісовим гадючим телефоном змовились між собою?"

Осіннє лагідне сонце востаннє пригрівало старі липи. Через просіку перелетіла довга сива волосінь павутини і, зачепившись за гілку, зненацька блиснула срібною струною.

А дівчинка довго ще стояла біля трухлявого пенька в полоні допитливих розбурканих думок.

## Розділ другий

## ХАТКА В ЛІСІ

На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина. Негоди та бурі покошлатили очерет, де-не-де він звисав із стріхи аж до віконець, немов велика шапка, яка насувається на очі.

Біля хатини притулився зроблений із хворосту і обмазаний глиною сарайчик. З округлого віконця без скла визирала, мекаючи, біла коза.

За сараєм був невеликий город, і всю садибу обступав навколо старий і похилий тин, на який повився хміль і кручені паничі. Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленів, і кручені паничі й досі ще цвіли своїм таємничим фіолетовим цвітом, і їхні квіти були схожі на маленькі грамофонні труби.

Біля перелазу розрісся кущ ріпи. На високих, аж до стріхи, стеблах коливались жовті сузір'я, і коли з хатини виходив дід Маврикій, він казав Улянці:

— Ріпа рясно цвіте, онуко. У, куди там! Не інакше, як на теплу зиму...

Улянка, як прийшла із школи, стала поратись по хазяйству. Спочатку вона понесла в сарайчик цебро з водою. Коза пила, а дівчинка сиділа навпочіпки збоку й розмовляла з нею:

— Скучила, Білочко! Авжеж, скучила. Сьогодні в мене було п'ять уроків, ось як. Пий, пий, бо зараз тебе доїтиму.

Улянці було видно козине око; воно спалахувало то зеленим, то синім світлом. На козиних губах тремтіли, як живі, райдужні краплини.

Потім дівчинка кинула проса курям, зварила кисіль з бузини та яблук і спекла пиріг з пасльоном. Удвох із дідом сіли обідати. Вони завжди отак обідають удвох, бо тільки ж їх двоє живе в хатині. Батько Улянин був лісник, а коли він пішов на фронт, то лісником стала мати. Прийшли німці, і одного разу жінка не повернулась із лісу. Страшне горе оселилося в лісовій хатині. Як і завжди, стояли глечики на полиці, розмальовані миски притулились боком одна до одної, і материні рушники вишивані висіли по стінах; як і раніше, пахло в хаті сухими васильками й чебрецем, а матері вже не було й ніколи не буде...

На заповідній дільниці росли столітні дуби й сосни, такі — руками не обіймеш. Почали німці вирубувати цей ліс, і хтось уночі попсував механічні пилки. Кинулись вивозити деревину — не працює трактор. Усе це зробила Улянчина мати. Її прослідили і упіймали німці. З того часу й не поверталась мати додому. І відтоді так журливо в лісі кує зозуля, і конвалії білі пахнуть, як пахли білі руки матусі.

Коли прогнали німців, треба було комусь доглядати ліс, а дід Маврикій старий і хворий, і стала тоді лісничихою на дільниці Улянка. Так і лісничий Макар Макарович сказав:

— Привчайся, Улянко, лісникувати. Я буду навідуватися, та й сусідньому лісникові накажу тобі допомагати.

Дівчинка пообідала швидко, бо ніколи ж, треба ще кукурудзу перечистити, а тоді — за уроки. Качани лежали купою на вгороді. І чомусь Улянці здалося, що купа була сьогодні меншою, ніж учора. Чи не навідався, часом, уночі якийсь непроханий гість?

Навколо шелестіло сухе кукурудзиння. Мати-природа щільно загорнула кожний качан у дванадцять ніжних, прозорих пелюшок і закутала в жовте волоссячко. Зверху пелюшки грубіші, а під ними все ніжніші й прозоріші, а найспідніші такі тоненькі, як цигарковий папір. Коли качан молодий — волосся на ньому біле, русяве, а почне старіти — волосся жовтіє, і стає схожим на тютюн, а далі зовсім чорніє. Улянка зсипала веселі зубасті качани в мішок і віднесла їх сушитись на горище. А найкращі качани ще лишились достигати на вгороді.

Коли впоралась, уже смеркло, і дівчинка засвітила лампу. Дід Маврикій лежав на печі. Улянці треба було написати домашній твір "Мій трудовий день", і вона хотіла розповісти про школу, про свою козу, про те, як поралась на вгороді. Їй хотілось описати ліс, який обступав навколо хатину, темряву, яка приходить навшпиньках зазирати у віконця.

Улянка дістала з купки книжок свій зошит, розгорнула його і ойкнула. Кілька сторінок було заллято чорнилом. Дівчинка відразу зрозуміла, що цю капость їй зробив навмисне хтось із школярів. Що тепер їй скаже Людмила Степанівна? Як подати зошит учительці?

Сердита сльоза блиснула на віях.

— Ну, почекай!

Але вона й сама не знала, кому погрожувала. Хто ж це зробив?

В уяві майнули лиця школярів-однокласників. Увесь четвертий клас пройшов перед очима. Улянка сиділа на одній парті з Мартою. Та хіба ж могла це зробити Мартуся, найкраща подруга?

Ні, не інакше, як це зробив хтось із хлопців. Хто?

З юрми школярів випливло насмішкувате, задерикувате обличчя Демка Рогози, сина Макара Макаровича. Він був перший верховода на всі витівки в класі. В кишенях він завжди носив коробочки з різними жуками, і ті жуки дряпали, шелестіли, скреблися в коробочках, і здавалося, що в хлопця під сорочкою сховано якусь машинку з заводною пружиною.

Хіба ж не посадив він одного разу Улянці на волосся жука-рогача? "І за що він мене так незлюбив? — з образою подумала дівчинка.— То штовхне, то перечепить. А зошит... Демко! Його діло!"

Та писати твір усе ж таки треба. Улянка перегорнула залиті чорнилом сторінки. Найважче почати. Вона склала трубкою губи, наче хотіла засвистіти, й поскребла кінчиком ручки за вухом. А що, коли почати так:

"Давно вже смеркло, і я засвітила лампу. Надворі пустився дрібний осінній дощик. Мені чути, як він тихо стукає у вікно. Дідусь спить на печі, і тільки я одна не сплю в хатині, котра стоїть у лісі. На стіні висить портрет Шевченка у рямцях із жовтого очерету, а трохи нижче — татова берданка. При німцях дідусь загорнув її в мішок і закопав за сараєм. Коли німці втекли, ми її викопали, і я удвох з дідусем почистили іржу і змазали затвор олією".

Дівчинка писала акуратно, не поспішаючи. Потім вона прислухалась. Дощик не вщухав, і розбирався вітер. Дерева за вікном шуміли, наче просились пустити їх до хати погрітись.

"Мій трудовий день ще не скінчився, хоч у лісі вже пізній вечір, і, мабуть, найбільше страшно зараз в Одудовім яру. Трудовий мій день скінчиться тоді, як я допишу цей твір і ляжу спати..."

Вітер жалібно загудів у комині. "Вставайте, ді-ду-у-у!" — вчулося Улянці в його голосі. Вона взяла губами кінчик ручки і, прислухаючись, дивилась перед собою в чорне вікно.

В прямокутнику шибки виникає якась бліда пляма. І в ту ж мить Улянка бачить, виразно бачить, як чиєсь обличчя приникло знадвору до скла. Розжеврені, як жарини, очі невідомого втупились у дівчинку.

Це тривало всього кілька секунд, та Улянка встигла розгледіти кострубаті віхті брів, приплюснутий до шибки, схожий на картоплину ніс, заросле обличчя, шапку-ушанку...

Дівчинка повільно встала з-за столу, завороженими очима вдивляючись у вікно. Але там уже не було нікого.

"Вставай, діду-у-у!"—знову загудів вітер, і вогник у лампі злякано заколивався.

* * *

Уранці Улянка розповіла дідові Маврикію про невідомого. Дід погладив долонею свою коричневу шию, всю в квадратиках старечих борозенок, глянув на онуку і погладив шию ще раз (і це була певна ознака, що дід чимось або дуже зацікавився, або стривожився).

— Та, може, тобі тільки вздрілося?

Він вийшов з хати і довго щось розглядав під вікном. На мокрій від дощу землі дід знайшов сліди великих підошов. Відбитки були такі ясні, що можна було розглядіти навіть цвяхи на підборах.

Дід Маврикій затоптав слід і нічого не сказав про це Улянці.

— Може, хто й був,— навмисне байдуже промовив він, повернувшись у хату.— Мабуть, хтось із лісників...

"Не треба тривожити онуку",—думав він.

## Розділ третій

## ДЕМКО

Перед початком уроків Людмила Степанівна покликала до себе Улянку.

Квартира вчительки була в тому ж будинку, що й школа, тільки хід до неї був не з вулиці, а з двору.

У кімнаті пахло свіжою фарбою від підлоги; на стіні, якраз над дзеркалом, висів портрет Леніна, а поряд цокав годинник з гирками на ланцюжку; на столі стояли глобус і велика чорнильниця, і Улянка враз

уявила собі, як увечері сидить Людмила Степанівна за цим столом і виправляє домашній твір "Мій трудовий день".

— Сідай, Улянко,— запросила вчителька.— Чаю вип'єш.

Улянка засоромилась — і вчора ж пила чай у Людмили Степанівни, і позавчора; та вчителька поставила на стіл тарілку з хрускотливими вергунами, схожими на рум'яні вушка, і хто ж може відмовитись од вергунів?

Людмилі Степанівні ще немає тридцяти років, та в неї вже блищить сивий кучерик, якраз над лобом, і на верхній губі маленькі золотаві вусики. Вона короткозора і щуриться, але очі в неї такі карі та блискучі, мов умиті ранньою росою.

Улянці дуже ніяково, бо чим же вона заслугувала таку прихильність учительки? П'ятірок у дівчинки мало, є навіть дві трійки, а отже, мабуть, ніхто з школярів ще не пив отак чай у Людмили Степанівни. І коли дивиться вчителька на Улянку, то короткозорі очі її наче співають хорошу пісню — і ласкаву, і журливу. І ще Улянці завжди чомусь здається, що Людмила Степанівна немов не все сказала, що є в неї якісь невідомі для дівчинки слова.

— От і осінь,— сказала за чаєм учителька.— Як же ти ходитимеш із лісу взимку, коли замете всі стежки? Доведеться тобі ночувати в мене. А то попрошу Макара Макаровича, хай підвозить тебе до школи кіньми.

— А може, скоро тато повернеться з фронту,— і очі в Улянки стали серйозні й великі,— то він мене сам і підвозитиме.

Людмила Степанівна встала й пройшлася по кімнаті з кутка в куток. І нічого не сказала. Потім глянула на годинника. І враз підійшла до Улянки й поцілувала її в льняне пухнасте волосся.

— Пора йти.

Зашарілась дівчинка. Ніколи раніше не цілувала її вчителька.

— Людмило Степанівно, а чому так довго немає листів від батька?

А вчителька наче не чує. Стоїть і дивиться у вікно. І тоді:

— Пора в клас, пора. Буває, що губляться листи в дорозі. Шлях далекий.

Улянку в класі зустрів Демко. Наче він навмисне чекав біля дверей. У нього чорне-пречорне волосся, підстрижене під машинку (сам батько стриг — знала Улянка), таке, мабуть, колюче волосся, як у їжака. На Демкові, як завжди, теліпався дуже широкий сукняний піджачок, перешитий з батькового. Цей піджачок добре знали всі школярі, бо на ньому всі ґудзики були різні: один — маленький, другий — великий, той — чорний, а той — білий. Коли б же вони так не губилися, кляті. А то не встигне Демко повернутися — глянь, немає ґудзика. Поборюкається з товаришами — ще один відірвався.

Найбільше губилося ґудзиків під час великої перерви, коли школярі грались у війну. А ходити розхристаному не гаразд, тож Демко сам і пришиває собі вдома ґудзики, які потрапляють під руку. Мати в Демка давно померла, доводиться йому самому бути кравцем...

Сьогодні на піджаці в хлопця було два ґудзики чорних, один сірий і один, миленький, білий. " Мабуть, одкрутив від сорочки й пришив до піджака",—подумала Улянка.

Демко голосно спитав:

— Ну що, солодкий чай?

"Звідки він довідався?—здивувалась Улянка.— Та й що ж тут поганого — ну, була в Людмили Степанівни, ну, пила чай..."

Та очі в Демка блищать так негарно — у них і глузування, і ще щось невимовне, злостиве.

"Чого йому треба від мене?"

Дівчинка насупила брови й підійшла до школяра впритул.

— Ти навіщо попсував учора зошит?

— Який зошит?

— Ось цей! Наче не знає! По очах бачу, що ти!

Демко зміряв Улянку з голови до ніг довгим поглядом:

— Може, й я. Ну, то що буде? Жалітись побіжиш? Може, вже й наябедничала?

Вони стояли одне проти одного—школяр і школярка, такі неподібні — білява Улянка і чорний,. як жук, Демко. Вона — червона від обурення і гніву, він — з робленою байдужістю.

Якусь мить вони тільки дивились одне одному у вічі, не вимовляючи жодного слова, хоч в обох кипіло в серці. Демко знав, що це — головне: дивитися у вічі, не моргаючи й не ворушачись. Бо коли моргнеш — "супротивник" може подумати, що ти злякався. І при цьому руки найкраще тримати в кишенях, а груди дуже випнути вперед.

Така пауза завжди бував перед тим, як сутичка доходить вищої своєї точки. Від першого слова, вимовленого після цієї паузи, залежить дуже

багато: трапиться або бійка, або обидві сторони розійдуться, і тоді буває, що сутичка сходить нанівець.

— Підлабуза! — тихо, але виразно вимовив хлопець.

Вперше таке слово сказав Демко. Це було страшне слово.

Улянка зблідла від тяжкої й несправедливої образи. І тепер вона враз зрозуміла причину Демкової зненависті до неї. Він думає, що вона підлабузнюється до вчительки. Вона, Улянка! Вона — підлабуза!

Її серце покотилося з грудей, вона нічого не могла вимовити. Слова застигли в горлянці. Не чула, як Марта вхопила її під руку, як посадила за парту.

"Так думає не тільки Демко, а й увесь клас,— майнуло з дівчинки.— Хіба тільки Марта, одна Марта, цього не думає..."

— Не слухай його, дурня!—шепоче подружка.— Не звертай на нього уваги, Кульбабко! Хай собі базікає, хай!

Наче крізь туман бачить Улянка сині Мартині оченята, відчуває її руку на своєму плечі. І потроху їй одлягає від серця.

Розділ четвертий

БОРСУК

Уранці в неділю Улянка взяла кошик і пішла наламати кукурудзи. Ще лишилось на вгороді стебел із двадцятеро — найкращих, з повними качанами. Навмисне до пізньої осені залишила їх, щоб добре визріли, бо це — на насіння, такі найдобірніші качани*

Прийшла на вгород і озирнулась. Згадала, як копала тут весною грядку, а кури хапали з-під заступа черв'яків. А потім ось тут викопала велику жабу, й вона стрибнула просто на півня, і той з переляку чкурнув аж на тин. Тут була грядка гороху. Коли Улянка зривала стручки, кожний кущ рипів, як нові немазані чоботи. Ось тут виріс найбільший сонях, з головою завбільшки з миску. Та злодійкуваті горобці внадились видзьобувати насіння, і вона тоді обв'язала соняха старою хусткою.

Зажурився сонях, що не стало йому видно сонця, і похилив донизу свою важку голову і став тоді зовсім схожий на стару бабу.

А на цій грядці росли буряки. Ой, як шкода було проривати їх ранньою весною! Кожний висмикнутий корінець лускався з тихим тріскотом, як електрична іскра з гребінця, коли його потерти сукниною.

Зараз тільки сухе бадилля стовбурчилось на вгороді та стриміло соняшничиння. Та зате в погребі було повно буряків — білих і червоних, і картопля — така, як два кулаки завбільшки.

— Та що ж це таке? — скрикнула раптом Улянка. Кошик кинула та — до кукурудзи. Декілька стебел було зламано, а качани, які найповніші, погризено.

"Оце залишила на насіння!" —подумала з жалем і образою.

— Що, Улянко, шкода трапилась? — ураз почула знайомий голос. Озирнулась і побачила біля себе Макара Макаровича.

— Не почула, як і підійшов? — посміхнувся він.— На те я лісничий: Атож, іду — нічичирк!

І він показав, як він іде: ось так, як навшпиньках!

— Дивіться, Макаре Макаровичу. Злодій був... Лісничий глянув на качани, потім на дівчину, і його обличчя враз набрало страшенно таємничого виразу.

— Хіба не знаєш, чия це робота?—шепнув.— Борсук приходив, калина-малина!

І він знову посміхнувся так весело, наче це й справді було великою радістю, що на вгород до Улянки внадився борсук. Та Улянка не образилась. Макар Макарович зовсім не такий, щоб радіти з лиха.

— А я оце їхав мимо верхи,— сказав він,— дай, думаю, зайду. Коли, ось бачиш, вчасно прибув. Застрелимо злодія! Пам'ятаю, як був ще малим — приходжу одного разу додому, а мати вечерю готує. Ну от, а батько мій теж лісником був. "Сідай, каже, синашу, свинину їсти". І мати посміхається: "Хочеш свинини?" Повечеряли, і таке ж смачне м'ясо— не сказати! А потім батько й питає: "А знаєш, синашу, що ти їв? Борсука!"

Макар Макарович був низенький і присадкуватий. Його товсті ноги скидались на два дубових стовпчики, на які для чогось натягли новенькі чоботи. Голова в нього була кругла, обличчя кругле, лоб крутий, шишкуватий. Вуса й бороду він завжди голив, голову теж голив начисто, і коли був без картуза, то маківка в нього блищала, як дзеркало, і Улянці завжди хотілося стати на стілець і глянути згори, чи не побачить вона на тій маківці відбиток свого обличчя. Очі в Макара Макаровича —лісові, жовті, прозорі, з поглядом швидким і пильним, а брови — як вушка у пугача.

— Сьогодні ж і засідку влаштую,— захопився Макар Макарович.— Я свою рушницю не взяв, та в тебе ж батькова берданка. Або знаєш що? — Він так посміхнувся, наче сонце на нього приснуло.—Ми його згребемо живим!

— Живим? — солодко тьохнуло серце в Улянки, і трепет обізвався в усьому тілі.

Вона глянула на Макара Макаровича очима, в яких сяяли наївна дитяча цікавість і захоплення.

Вони вдвох пішли в ліс. Далеко йти не довелось, ліс був тут же, за тином. І Макар Макарович незабаром відшукав між кущів ліщини ледве помітну протоптану стежечку. Вона бігла в глибочінь лісу, де могутні дуби важку якусь думу думали-гадали в лісовій тиші.

Макар Макарович і Улянка йшли збоку стежечки. А вона часом зовсім зникала в пожовклій траві, і тоді знову доводилось її уважно шукати.

— Перед тим, як заснути на зиму, він вештається по лісу,— розповідав пошепки лісничий,— жирує борсучище. Ач, який троповичок протоптав до твого городу.

На пагорку росла стара липа. Верхівка в неї була зламана й обвуглена. Колись, під час грози, влучила в дерево блискавка, але знівечений стовбур пустив на всі боки нові гілки, ще довші й густіші. В їх затишку сорока намислила помостити гніздо і вже поклала перші палички, наносила колючого хмизку, а потім чомусь роздумала, покинула роботу, і гніздо залишилось недомощене. Влітку його майже не було видно в гущавині, а тепер, коли листя поріділо, гніздо здалека скидалось на рукавицю або старий картуз, якого, пустуючи, закинув на гілку якийсь хлопчисько-пастух.

Ось на цю липу ще здаля вказав Улянці Макар Макарович. Він присів навпочіпки й зашепотів:

— Бачиш?

— Бачу! — так само пошепки відповіла Улянка, хоч, правду кажучи, вона нічого ще не бачила.

А коли тихенько підійшла ближче, лісничий показав на нору, яка чорніла на крутому схилі пагорка, якраз під липою. Обережно розгріб він руками листя, яке нападало перед входом у нору, і тепер виразно позначилася стежечка, протоптана борсуком.

— Ну, звичайно" він лисячу нору захопив. А тепер ми пісочку посіємо...

Макар Макарович вийняв із кишені жменю піску й потрусив ним стежечку.

— Наш буде борсучище! — шепнув, і знову обличчя його стало сонячним від усмішки.

* * *

Борсук вийшов із нори ще до заходу сонця. На тому місці, де троповик було посилано піском, темнів відбиток лапи.

— Найпевніша приміта! — вказав Макар Макарович на цей відбиток. — Пішов на вгород, Улянко. Коли вже він покуштував твоєї кукурудзи, то ходитиме туди щодня.

З цими словами Макар Макарович вставив у нору мішок, замаскував його сухою травою, поправив зашморг, ткнув у руки Улянці кінець довгої вірьовки.

— Тепер ховайся. І гляди,— нічичирк!

Улянка сховалася в кущах за дубом, кроків за п'ятнадцять від нори, а постать Макара Макаровича зникла за деревами.

Дівчинка залишилася сама. Тримаючи в руках вірьовочку, вона напружено виглядала з-за дуба. А в грудях наче дятел вистукував по корі: тук-тук, тук-тук. Улянка боялася проґавити ту хвилину, коли борсук з розгону вскочить у нору, опиниться в мішку, і коли треба буде сіпнути вірьовку.

Так минуло з півгодини. Ніщо не порушувало лісової тиші. Тільки одного разу шелеснула гілка, на яку сіла сойка. Вона, мабуть, помітила дівчинку, пронизливо крикнула й полетіла. Потім сойка знову пролетіла мимо, тепер у неї в дзьобі був горіх чи жолудь.

Щось легенько зашаруділо в сухій траві. Улянка побачила, як з-під дубового листка обережно визирнула миша. Вона понюхала повітря, блиснули на мить дві намистинки її оченят, і звірючка сховалась.

Минуло, мабуть, ще з півгодини, бо руки й ноги в Улянки заклякли. Мисливське хвилювання втишилось — може, й не прийде борсук, може, в нього є десь інша нора.

Прилетіла зграйка синиць. Скрізь тільки й чути було: фінь-фінь,— коротка мовчанка, і — а-ха-ха!.. Фінь-фінь, а-ха-ха!..

Дівчинці спало на думку, що такими зграйками синиці літають по лісу тільки восени. А весною, коли сніг ще не скрізь розтанув, сидить синиця на верхівці дерева, і співає тоді вона зовсім не так, як восени. Тоді вона співає так: ціві-ціві-ціві, ціві-ціві-ціві! Або ще так проказує швиденько: ціві-цін, ціві-цін! І тоді треба їй у лад примовляти: "Кидай сани, бери віз!"

Улянці вже й набридло чекати отут за дубом. Вона підняла з землі гладенький, мов відполірований жолудь у чашечці. Як же він схожий на

стаканчик на блюдці! А сама чашечка з довгим хвостиком! Як смачно хрустять восени під ногою оці жолудеві чашечки!

Навколо Улянки застигли в мовчанні кущі бересклету з жовтими сережками. Вона згадала, що Макар Макарович наказував лісникам заготовляти коріння бересклету, бо з нього добувають каучук. І дівчинка почала розглядати бересклетову сережку. Жовтогаряча ягідка плоду розтулилась, і з неї лукаво визирало чорне, блискуче вічко насіння. Ягідка гойдалась на тоненькій ниточці, мов справжня сережка, а зверху її прикривала, як парасолька, блідо-червона гранчаста шкірка. Це було маленьке прекрасне диво, художній витвір природи.

Ось саме цієї хвилини Улянка й почула в далечині крик.

— А-га-га! — докотилось до неї, як луна.

"Макар .Макарович,— стріпнулась дівчинка,— борсука жене!"

І враз на неї такі дрижаки напали, що аж зуби дрібно застукотіли, а в горлі стало сухо-сухісінько. Вона так стиснула кінець вірьовки, що навіть пальці зомліли. А на очах від напруження виступили сльози.

— А-га-га! А-га-га!

Все ближче й ближче. Все ближче й ближче. Увесь ліс немов разом обізвався з краю в край. І вже почула глухе гупання — мабуть, Макар Макарович гнав коня учвал.

Довгастий звір стрімголов вискочив з-за ліщини, кумедно загрібаючи на бігу передніми лапами. Він так швидко промайнув перед очима збентеженої Улянки, що вона встигла тільки помітити білу смужку, яка перетинала голову звіра.

Слідом за борсуком вискочив верхи на коні Макар Макарович. Він був без картуза, розхристаний.

—Тягни! Тягни вірьовку!— несамовито гукнув він.

Але Улянка вже й без нього побачила, як борсук з розгону вскочив у чорну дірку лігва, і обома руками смикнула за вірьовку. Дівчинка бачила, як на ходу зскочив з коня Макар Макарович і ось, ухопивши за гузир, витяг із нори мішок.

Але це був живий мішок, він підстрибував і вовтузився, шарахався то в один бік, то в другий, і довга вірьовка, яку було прив'язано до нього, звивалася від цих рухів, як змія.

Та зашморг затягся міцно, вискочити борсукові було неможливо.

— Дядю! Макаре Макаровичу! Дайте—я! Дайте — я! — благала Улянка, захекана, з палаючими очима. Вона прибігла до нори й намагалася й собі ухопитися за мішок. Поклавши на нього долоню, відчула крізь мішковину живе тіло, яке тремтіло, борсалось під рукою і важко дихало.

— Веди коня! —наказав Макар Макарович. Він перев'язав мішок кілька разів вірьовкою й звалив собі на спину.

— Калина-малина! Пішли, Улянко!

Кінь хропів і косив очі на ношу. В лісі швидко смеркало, і на заході верховини дерев відсвічували ніжним, теплим багрянцем.

* * *

Удома мішок розв'язали й замкнули борсука в хижці з дерев'яною підлогою.

— Я його триматиму, аж доки повернеться тато,— вирішила Улянка.

Вона подала на стіл узвар з лісових груш і терну, поклала ложки, поставила миски.

— Куштуйте мого узвару, Макаре Макаровичу,— запросила лісничого.—Солодкий, З юшкою з цукрових буряків. Як ви думаєте, що скаже тато, коли побачить у хижці живого борсука? Я похвалюсь, що сама впіймала...

Макар Макарович хотів посміхнутись, але не посміхнувся і, діставши носовичок, ретельно почав витирати лоба.

— Тато? А так, так... Атож... А знаєш, мені більше подобається, коли ти мене кличеш дядею. Давай умовимось.

Дід Маврикій сьорбав узвар і дав спійманому борсукові дуже прихильну оцінку:

— Звірюга достойна. У-у, сала на ньому — куди там! Замашна звірюга!

Макар Макарович залишився ночувати.

— Мені треба на Вільшанку,— сказав він,— та тепер припізнився, боюся поночі десь у болото заїхати. Уранці він розбудив Улянку:

— Вставай, доню! Вставай! Свинина на столі!

— А чому ви мене донею кличите? — протираючи кулаком очі, спитала дівчинка.

— А хіба що? Не можна? А ми давай так умовимось: я — "дядя", ти — "доня". Вставай, вставай! Чуєш, як шкварчить на сковорідці!

Улянку щось так і вкололо:

— А яка там свинина? Де вона взялася? Дід Маврикій обізвався з-за столу:

— Я ж казав, що достойне сало. У-у, куди там!

— Оце так! — схопилась дівчинка.— Та невже ж... Вона не доказала, бо Макар Макарович засміявся:

— Довелося прикінчити борсука! Побачиш, якого розгардіяшу натворив він у хижці. Ледве стіни не розвалив, підкопався. Ще трохи — й утік би. Ніде в тебе його тримати.

Улянка відчула, як підкотилась їй до горла гаряча кулька. "Як же так? Убили борсука! Хоч би ж на полюванні, а то — в хаті..."

Їй стало дуже шкода звіра, а Макар Макарович здався жорстокою, безсердечною людиною. Та дівчинці було соромно виявити ці свої почуття. Вона ж учора сама власноручно зашморгнула борсука в мішку, як справжній мисливець. І хіба її тато, і дід Маврикій, і Макар Макарович не були досвідченими мисливцями? Вона сама — лісникова донька, і чи личить же їй жаліти якогось там борсука!

Вона й бровою не моргнула, сіла до столу, нарізала хліба. А в грудях все ж не зникала раптова неприязнь до лісничого.

М'ясо й справді скидалось на свинину, і Макар Макарович весело розповідав, як він застукав учора борсука на вгороді й погнав за ним верхи, і як борсук з переляку мало не наскочив на пеньок, і яке смішне було обличчя в Улянки, коли вона побачила, що здобич у мішку.

Поснідавши, лісничий подякував за гостинність і зібрався їхати.

— Прощай, доню. Бувай здорова. Незабаром побачимось.— І несподівано тихо додав:—І не гнівайся на мене.

—— За віщо, Макаре Макаровичу?

— За... свинину. Вгадав, доню?

Вона глянула йому у вічі, і вони були такі ласкаві і чомусь смутні. Уляна зайіарілась.

— Атож, угадали, дядю. Вона провела його до тину.

"Ой же, яка я дурна,— думала вона,— хіба ж він жорстокий? І як він узнав мої думки?"

Розділ п'ятий

НА ЛІСОВІЙ ГАЛЯВИНІ

Сьогодні в лісі справжній жовтневий листопад. Клени обсипаються від найменшого подиху вітерця. Гаснуть осінні вогневі барви. На восковому листі з'являються брудні плями, і вони здаються Улянці відбитком чиїхось чорних пальців. Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому тремтить кришталева росинка.

Як же поріділи дерева! Наче довго хтось брів по коліна в опалому листі, в золотому шумі, прийшов і навстіж розчинив у лісі тисячу синіх віконець. У кожне з них, як у дзеркало, по черзі зазирає Улянка, і на тихих галявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів.

Дівчинка йшла навпростець лісом, без стежок. Тільки в одному місці вона за звичкою далеко обійшла старого ясена з дуплом, у якому, знала, було гніздо шершнів. Ці велетенські жовті оси викликали в Улянки острах і огиду, хоч тепер вони, мабуть, уже поснули на зиму.

Вона набрела на дику грушу й сплеснула руками: під деревом, пересипані опалим листям, товстим шаром лежали жовті духмяні грушки. Деякі з них уже влежались, стали брунатними, м'якими. Улянка любила ласувати такими влежаними грушками. Вона запримітила це містечко, щоб потім прийти сюди з кошиком. Дуже вже рясно розсипала свої плоди стара мати-груша.

Дівчинка пішла далі, і ось блиснула перед нею заспаним оком Сула. Було ще рано, хоч сонце вже, мабуть, висунуло з-за обрію червоне денце полум'яної своєї шапки, бо на воді сковзався ледве вловимий відсвіт, а на березі ворушилися пухнасті руді мітелки очерету, і це схоже було на те, що ріка кліпає спросоння повіками.

Посередині безшумна хвиля несла трісочки, хмиз, острівці рудого листя. Якийсь скуйовджений, як ворона взимку, сердитий острівець доганяв незграбну тріску, налітав на неї з розгону, і тріска на мить ховалась під водою; але й сам острівець розсипався, і окремі листочки, щоб не розгубитись, сполохано наздоганяли один одного. На Братській ямі, де колись втопилось двоє братів-лісників, тихо крутив вир, вода була чорна, як дьоготь, зловісна, а на березі — тихо й порожньо. Над Сулою кручами бігла стежка, потім повернула вбік через галявину з червоною, як кров, стернею після гречки.

Ось саме тут, за галявиною, і була заповідна дільниця, на якій німці зрубали вікові дуби. Обмиті дощами пеньки звертали до неба незрячі обличчя. Тут зупинилась Улянка. Вона знайшла в рівчаку заступ і почала копати ямку. Щодня приходила сюди дівчинка і викопувала кілька ямок.

Це була Улянчина таємниця. Лісникова донька сама собі вирішила, що замість кожного зрубаного німцями дуба вона посадить три нових.

Рівними рядами чорніли між пеньків купи землі. Ямок уже більше як триста, і дівчинка поспішала закінчити роботу до морозів. Вона уявляє, як прийде до Макара Макаровича й попросить привезти сюди на дільницю маленьких дубків-сіянців. Вона сама їх посадить, сама доглядатиме. А там повернеться з війни тато, і вона приведе його сюди й покаже йому свою роботу. Ось яка в нього дочка! Він виріс у лісі, як і Улянка, ліс йому — рідний брат.

Пам'ятає дівчинка, як вона часто удвох з батьком обходила дільницю. Батько ступав тихо, майже безшумно, і, мабуть, від нього унаслідувала Улянка легкий, нечутний крок.

Заступ вгрузав у вогку землю, перерізуючи з тихим хрускотом біле довге коріння лісових трав, схоже на живих черв'яків. Траплялися і руді, аж червоні, корені — вузлуваті, як пальці діда. Вони відважно хапалися за лезо і довго не скорювались — тугі, мов гума. А перерубане світло-жовте, в пучечках, коріннячко, схоже на кучерики дитини, плакало молочними сльозами. Гостро пахли зранені цибульки пролісків — пахли останнім березневим снігом.

Сьогодні йти в школу на другу зміну, і дівчинка копала аж до обіду. Вона сіла на пеньку спочити. Просто на коліна до неї впав дубовий листок. Він був ще зелений, і тільки на. самому кінчику торкнулася його жовтизна. А на спідньому боці стримів, мов приклеєний, круглий і м'який білий горішок. Улянка згадала, що мати заварювала ці горішки як чай і полоскала хворі ясна.

Дівчинка розломила горішок надвоє — в ньому сиділа чорна скоцюрблена мушка з прозорими крильцями. Це була остання запізніла мушка, якій уже не побачити теплих днів.

Як їй затишно було сидіти в горішку!

"Тільки чому це так у мене злипаються повіки? — думає Улянка.— Мабуть, заморилась. Так і взаправду заснути можна".

Озирнулась Улянка і побачила дивного дідуся — у білому брилі, з бородою зеленою, як мох. І вже зовсім дивно — стоїть дідусь на одній-однісінькій нозі, як гриб. Та це й справді не дідусь, а гриб, старий-престарий боровик! Чудасія! Це, мабуть, тільки .сон.

А гриб-дідусь ураз хрипло засміявся:

— Дурненька, який там сон, коли я ось, справжній-справжнісінький, стою перед тобою.

І він простяг Улянці білий корінець невідомої трави. Ні, це зовсім не сон. І нічого не змінилось навколо, і сидить Улянка, як і раніше, на дубовому пеньку... Озирнулась — ніякого дідуся немає, а корінець у руках. Пахне від нього торішнім листом і ще чимсь — чи морквою, чи ріпою. Взяла його в рота й відкусила маленький шматочок. І враз усе зникло — і ліс, і корінець, і небо, і дубовий пень. Зникла й вона сама, Улянка... Ні, вона не зникла, але стала чорною мушкою з прозорими крильцями всередині дубового чорнильного горішка. Так ось який чарівний корінець дав їй дідусь Боровик!

Люта буря налетіла, одірвала дубовий листок, і Улянка-мушка відчула, що летить над лісом, летить над полем, над телеграфними стовпами край битого шляху, і співають їй, гудуть проводи. Стривай, щось-чути таке рідне, як татків голос? Та як не дослухалась — не збагнула тієї пісні, бо впав листок дубовий з горішком у Дніпро й

захитався на хвилях. Улянка-мушка дуже злякалась, та вітер прибив листок до берега, і чиясь рука підняла його й розломила надвоє горішок. І світло блиснуло дівчинці-мушці у вічі, і вона побачила в солдатській землянці свого батька. Татусь сидів на пеньку біля віконця й писав листа.

Улянка розправила крильця й злетіла на батькову руку.

— Тату! — гукнула вона і з жахом почула, що не гукає вона, а кряче, як ворон.

...З гущавини вийшов вовк і здивовано зупинився. На пеньку, схиливши голову на груди, спала дівчинка. Біля неї лежав заступ, а навколо чорніли горбочки свіжої землі. Це був старий вовк, сірий, з рудуватою шерстю на худих ногах. Він недавно линяв і вдягся на зиму в новий теплий кожух. Тільки на хвості, як шматок повсті, повиснуло пасмо старої шерсті.

Звір нерухомо дивився на дівчинку. В житті й поведінці цих небезпечних двоногих істот було багато загадкового Для вовка. Що робить отут, у лісі, ця дівчинка, як вона насмілилась заснути серед білого дня, незважаючи на його вовчі гострі зуби?

Вовк сів, відкинувши пухнастий хвіст і схиливши набік голову. Дівчинка не ворушилась. Звір позіхнув, і в пащі, як червона хусточка, майнув язик. Вовкові було скучно. Ситий живіт тягнув усе тіло до землі — недавно звір поживився ягням. Він устав і, не наближаючись, обійшов навколо галявину із сплячою Улянкою. На верховині береста крикнув самітний ворон-крумкач. Вовк недоброзичливо позирнув на нього, звівши вгору гостру морду, так що на світ глянула смуга ситого хутра під шиєю.

Ворон крумкнув удруге. Уляика проснулась, та вовка не побачила, бо він у цей час уже спокійно трухикав широкою лісовою просікою.

Удома зустрів Улянку на порозі дід Маврикій.

— А ти, дівко, до курей навідувалась уранці?

— Ні, діду. Я тільки здоїла козу та й пішла. А що таке?

— Кури покрадено! Усі троє, ще й півня в додачу забрано.

Улянка розгублено мовчить. А в уяві несподівано виникає волохате обличчя, приплюснути до шибки ніс і шапка-ушанка.

— Не припізнюйся в лісі,— каже дід.— Народ тепер усякий вештається. У-у, ліс густий. Густішого, мабуть, і на світі немає — куди там! А лихий чоловік страшніший за вовка.

Розділ шостий

СИНІЙ ЗОШИТ

Улянці здається, що сині Мартині оченята схожі на проліски. І вії в неї такі, мов пелюстки у пролісків — кінчики гострі, як стріли. Та пролісок тихий, незлобивий, а Марта — у, злюща! За подружку свою, Улянку, очі видряпає.

— Я йому таке зроблю,— сказала Улянці,— що довіку не забуде.

— Кому, Марточко?

— Жукові тому чорному, Демкові! За твій зошит, Улянко-кульбабко! —І пошепки на вухо: — Я йому в кишеню пальта повну чорнильницю виллю. Тільки чорнила шкода: піволівця чорнильного зістругала.

— А хіба то його пальто? — похмурніла Улянка.— Він не сам його пошив, а батько йому справив. Макар Макарович.

— Ну, то й що?

— А те, що не роби цього, бо Макар Макарович такий чоловік... на весь ліс...

Марта відвернулась розчарована: учора скільки думала над цим планом помсти, а Улянка все зруйнувала одним словом.

Та ще більша несподіванка для Марти трапилась на уроці.

Тільки-но увійшла в клас Людмила Степанівна, то відразу і викликала Улянку Голуб. І з купи зошитів витягла один зошит, дбайливо загорнутий у газету. Улянка впізнала його й похнюпилась. Мимохіть позирнула на Демка, а він, мабуть, теж уже догадався, що зараз буде, і, вдаючи байдужого, надував рум'яні щоки.

Людмила Степанівна голосно й суворо спитала:

— Голуб, як ти наважилась подати вчительці такий зошит?

І вона показала так, щоб бачили всі учні залляті чорнилом сторінки.

Улянка мовчала, тільки обличчя в неї зашарілось, а думки так і билися в голові. Що відповісти Людмилі Степанівні? Ще сьогодні дівчинка лагодилась сказати вчительці, що це зробив Демко. Та тільки зараз їй спало на думку, що, виказавши школяра, вона для всього класу стане ябедою. Дві клички вважались найганебнішими в школі: "підлабуза" і "ябеда". Улянку вже кликали підлабузою. Невже ж вона хоче ще стати ябедою?

— Голуб, я не думала, що ти така неохайна. Подати такий зошит — це неповага до вчительки. Ти це розумієш?

Улянка, не підводячи голови і не дивлячись у вічі Людмилі Степанівні, промовила:

— Я ненавмисне... Пробачте...

Чула, як неспокійно завовтузилась Марта, як засопів Демко — і чому він так голосно сопе?

Буває так, що з усієї сили надувають діти повітряний м'яч, який ось-ось лусне з тріском, як постріл. І всі напружено чекають і бояться цієї хвилини. Та несподівано повітря з м'яча виходить з легким сичанням, і ніякого пострілу не вийшло. І тоді на дитячих личках з'являється розчарування, але напруженість минає, і всі легко зітхають. Так зітхнув з полегкістю, здалося Улянці, весь клас.

— Щоб це було востаннє,— вимовила Людмила Степанівна, і її голос уже звучав спокійно.

Вона почала роздавати школярам їхні зошити.

Те, що Улянка взяла на себе чужу провину, страшенно вразило Демка. Він ледве досидів до закінчення уроку: так йому хотілося дізнатись у Улянки, навіщо вона так зробила. Ще й пробачення попросила в учительки. А Демкові, звичайно, найпевніше відомо, що зошит залив чорнилом він сам, Демко Рогоза, і навіть і досі ще не зійшли з його пучок чорнильні плями після цього вчинку. Він уже приготувався до того, що Улянка скаже на нього Людмилі Степанівні.

Проте, коли закінчився урок, він не підійшов до Улянки: було ніяково. І Демко взявся сам собі пояснити Улянчину поведінку. Та що тут і пояснювати, коли кожному видно, в чому справа. Злякалась Улянка, і

все. Атож, злякалась твердих кулаків його, Демка Рогози. Ого, дарма що йому тринадцять років, а не тридцять. Дарма! Хіба не він бився недавно навкулачки з отим здоровилом Омельком Чичибабою, котрий у кожному класі сидить по два роки? А хіба не він спинив на вулиці норовистого білого коня Фріца, який утік із стайні.

Ось яка Улянка Голуб! Що вже підлабуза, а ще й боягузка. Злякалась. А й то, не любить Демко ябедників, хтозна-як не любить!

А все ж таки чомусь сам собі не вірить хлопець. Наче стоїть за спиною в Демка інший Демко і шепоче:

"Не тому, що боїться твоїх кулаків, не тому!"

На великій .перерві Демко взяв свій новий синій зошит, в якому було аж шістнадцять аркушів, і непомітно поклав його під парту Улянці.

Після уроків, коли школярка складала свої книжки, вона виявила цей чужий зошит. Вона повертіла його в руках, перегорнула аркушики.

На обкладинці зошита не було написано прізвища. Улянка знизала плечима й вийшла в коридор. У коридорі чомусь стояв Демко. Дивно, кого ж він отут чекає, коли вже всі школярі пішли додому й Улянка йде останньою?

Але дівчинка не виявила ніякого подиву, наче вона знала, що обов'язково побачить тут Демка. Вона підійшла до нього і спокійно простягла йому синій зошит.

— Візьми. І більше ніколи не клади мені під парту.

— Який зошит? — почервонів хлопець.— Чому ж він — мій? На ньому ж нічого не написано!

— А звідки ж ти знаєш, що на ньому нічого не написано?

Що міг відповісти на це Демко?

— Кажу — не мій! — затявся він. А з голови не йде думка: "Та як же вона справді довідалась?"

Демко не знав, що Улянка просто догадалась, та й усе. І ця догадка ще більше ствердилась, коли школярка заговорила з Демком — такий у нього був зніяковілий вигляд...

— Ну, коли не твій,— сказала Улянка,— то нехай тут лежить.

Вона поклала зошит на підвіконня й пішла не озираючись.

Демко стояв і мовчки дивився їй услід. Потім він зітхнув і взяв зошит:

— От вредна Кульбабка!

Розділ сьомий

ТАЄМНИЦЯ

Ніхто не бачив, як після уроків Марта тихенько постукала в двері до Людмили Степанівни. І все чистісінько розповіла школярка вчительці — і про те, як Демко назвав Улянку Голуб підлабузою, і як він навмисне залляв їй чорнилом зошит.

— За віщо таке на мою подружку? — скаржилась Марта, а щоки в неї палали, як червоний мак.

Коли школярка пішла, Людмила Степанівна довго ще ходила з кутка в куток і все думала. Думала вона про Улянку, про її долю, про Демка. Дуже зраділа, коли прийшов Макар Макарович.

Та лісничий був сьогодні задумливий і засмучений, і це відразу побачила вчителька.

— Лиха звістка,— промовив він похмуро.— Ви ж знаєте, що батько Улянки лежав у госпіталі тяжко поранений. А зараз... Читайте... Помер...

Затріпотів у пальцях Людмили Степанівни папірець, як біле голубине пірце.

— Що ж тепер... Як же тепер з Улянкою? — і вона підійшла й глянула в очі лісничому, наче шукаючи підтримки.

— Я й прийшов, Людмило Степанівно, погомоніти про це. Порадитися треба. Як сказати про це дівчинці? Та й чи треба взагалі говорити?

— Треба,— тихо сказала вчителька.— Тільки не зараз. Хай спокійно вчиться, хай складе іспити в школі. А до того треба добре перевірити звістку.

У вікно знадвору насторожено стежив за ними темний осінній вечір. У кімнаті горіла лампа, чути було, як лопотів ґнотик. Вечір притулив чорне, мов у негра, обличчя до шибки; по ньому текли й блищали при світлі лампи великі краплини.

— Вам не страшно їхати так пізно? — спитала Людмила Степанівна, глянувши на вікно.

— Є в лісі дерево,— задумливо сказав лісник,— старезний дуб з величезним дуплом. Стоїть він саме там, де починається Одудів яр. Смішно сказати — коли я проїжджаю мимо цього дуба, мене завжди

огортає неспокій... Згадуються старі перекази, легенди. Та не про це мова.

— Так. Не про це, Макаре Макаровичу.

— Я вирішив,— раптом сказав лісничий,— удочерити Улянку. Їй буде в мене непогано. І діда Маврикія візьму.

Людмила Степанівна мовчки пройшлася з кутка в куток. Вона хвилювалась. Сивий кучерик над лобом здригався в такт її крокам.

— Макаре Макаровичу,—промовила вона, зупинившись перед лісничим,— а що, коли дівчинка не схоче піти до вас? До речі, чи знаєте ви, що Демко дуже не любить Улянки?

І вчителька розповіла історію з попсованим зошитом.

Макар Макарович уважно слухав.

— Ах ти ж, калина-малина! — вигукнув він.— Як шкода! Не знав я про це раніше. Мені соромно за сина. Треба, щоб Демко довідався про всю правду.

Людмила Степанівна стріпнулась:

— Що ви? Та він же не втримається і комусь розповість.

— Ні, не думаю. Я йому про все скажу. Хай знає, що Улянка — його майбутня сестра. Ні, це буде наша таємниця. Аж доки не скажемо Улянці. Шкода дівчинки...

Пізно ввечері, коли над школою зійшов місяць, лісничий попрощався з Людмилою Степанівною й поїхав верхи додому. Демка він застав уже в ліжку, та хлопець ще не спав. Макар Макарович сів біля сина.

— Демко,— спитав він,— ти справжній мужчина? Я не помилюся в тобі? Ти будеш хоробрим, відважним захисником Батьківщини — артилеристом, чи льотчиком, чи піхотинцем. Може, ти будеш ученим, мандрівником, розвідником недосліджених пустинь, островів. І ти завжди, я сподіваюсь, будеш чесною людиною, якій можна звірити найважливішу таємницю.

В голосі батька було щось таке незвичайне, від чого в Демка перехопило дихання.

— Таємницю,— з притиском повторив Макар Макарович.— Чи ти даєш слово, що нікому в світі не викажеш таємниці, про яку зараз довідаєшся?

Ці слова зовсім приголомшили хлопця. Холодок пробіг у нього по спині, і він стверджуючи кивнув головою.

— Так ось що,— вів далі батько.— У тебе буде сестра. Так, сестра. Дівчинка, яку я хочу вдочерити, бо тато її загинув на фронті.

Демко чекав чого завгодно, але не такої звістки. Він думав, що батько розповість йому принаймні про знайдений у лісі старовинний скарб. Зрештою, хлопець міг погодитись на печеру, в якій ховався колись легендарний розбійник Гаркуша. А коли батько не має на увазі ні скарбу, ні печери, то, напевне, він відшукав десь у лісовій гущавині покинутий німцями танк, справжнісінький танк!

"Дівчинка! Сестра! — майнула в зніяковілого хлопця думка.— Навіщо ж дівчинка? А чому не брат, з яким можна грати в розбійників, ловити в дуплах кажанів;?"

— Дівчинка! Хто ж вона? Як її звуть?

— Її звати Улянка Голуб.

Демко повільно підвівся й сів на постелі.

— Улянка?

— Я знаю все,— продовжував батько,— і про зошит, і як ти ображаєш школярку. Вона не підлабуза. Людмила Степанівна просто жаліє її, як круглу сироту. Сирота! Подумай гаразд над цим словом. У тебе немає тільки матері, а в неї й батька. Обоє вони віддали життя, розумієш, Демко,— життя за тебе, за мене, за нашу рідну землю, за весь наш народ. Адже ти дав слово: про смерть батька Улянка не повинна знати. Аж до весни, до того часу, як вона складе іспити в школі. Я ще раз перевірю звістку, надішлю листа в госпіталь. Про це знатимемо тільки я, ти та Людмила Степанівна. Розумієш — тільки ми втрьох...

Демко заснув тільки перед світанком. Та й як міг хлопчина спати, коли батькові слова схвилювали всю його істоту, розбурхали рої думок. Улянка буде його сестрою! Отже, в Демкового батька буде тепер двоє дітей — син і дочка Улянка!

Улянка-кульбабка! І виходить, що вона не підлабуза, та все ж таки вона наябедничала про зошит. Хитра яка! При всіх просила пробачення у вчительки, а потім пішла до неї й нишком усе розповіла. Потайна! Але Демко й слова їй про це не скаже. Вона ж тепер сирота. І хлопцеві так яскраво пригадався чомусь малюнок з Шевченкового "Кобзаря": сліпець з кобзою і поводир-хлопчик. Той хлопчик, мабуть, сирота, і співець-кобзар — йому за батька. Як же жалібно грає кобза!

А все ж таки ніяк не може Демко уявити, що Улянка буде його сестрою. Яка ж вона сестра, коли наябедничала на нього вчительці? А зошит справді попсував він. Авжеж, узяв меду й хлюпнув його на

сторінки. Який же мед, коли він чорний, як чорнило? Ні, це — мед, липучий, густий, ось він міцно склеює повіки, і віють перед очима великі пухнаті крила...

* * *

Хоч і пізно заснув учора Демко, але батько розбудив сина, як завжди, коли почало світати. І першою у хлопця з'явилась ця незвичайна думка: у нього буде сестра Улянка!

Він пригадав усю вчорашню розмову з батьком — пригадав від слова до слова.

— Улянка! — промовив Демко вголос і здивувався, бо це ім'я прозвучало тепер для нього якось зовсім по-новому, не так, як завше.— А що, коли так: Улянка-кульбабка! —І знову в уяві інша Улянка, не та, яку він знав раніше.

Хлопець почував, що його звичайне життя з сьогоднішнього дня дивно змінилось. Наче відчинив він двері, а за порогом новий незнайомий світ і нові незвідані почуття.

"А чому ж— Улянка? Чому сестра, а не брат?" — зринула вчорашня думка. З братом можна ходити на полювання, з братом можна дружити. А з сестрою? Ні, несправедлива доля до Демка, не щастить йому.

Обличчя Улянки виникло перед школярем, та образ її і ім'я теж здавалися сьогодні іншими, мов уперше побачив Демко в своїх думках дівчинку.

Він нашвидку поснідав, збігав у сарай і підкинув корові сіна, похапцем засунув у торбину книжки. Стривай, куди він поспішає? У школу ж іще зовсім рано.

Демко сам собі не признався, що йому чомусь захотілось зараз же глянути на Улянку.

У школу він прийшов перший. Довелося навіть почекати на ґанку, доки сторожиха відімкнула двері. Кожного нового школяра хлопець зустрічав нетерпеливим поглядом. Та Улянки все не було, і Демко почав непокоїтись: чи прийде ж вона сьогодні? Адже всі школярі вже зібрались. І хлопчина вперше подумав про те, що Улянка щодня ходить у школу лісом, і йти їй добрих три кілометри. Він уявив себе самого на лісовій дорозі. Навколо тільки дуби та клени — глушина, і нікого-нікогісінько навкруги. А він іде озираючись, і кожний пеньок здається йому вовком, з-за кожного стовбура визирає розбійник.

Улянка прийшла за кілька хвилин до уроку. Демко швидко затулив долонею лоба й удав, що читав книжку. Він чув, як Марта спитала в подружки, чому та пізно прийшла, і як Улянка, хукаючи на пальці, поскаржилась, що вона вчаділа і заспала і що в неї болить голова.

Демкові стало досадне, що він чомусь непокоївся, чекав Улянку, хотів її побачити, а вона прийшла, і все знову стало враз таким буденним і звичайним.

На уроці він скоса поглядав на дівчинку. "Це сидить моя сестра",— казав він сам собі нишком і не міг повірити своїм словам. Улянка здалась йому непомітною й нецікавою. Хіба такою має бути його сестра?

## Розділ восьмий

## ЗЕМЛЯНКА

Була неділя, в школу не йти, то Улянка стала поратись по хазяйству. Дід Маврикій любив солодку гарбузову кашу, з городу зняла дівчинка два десятки гарбузів. Вони лежали в хижці, як поросята. Улянка стояла над ними, міркуючи, який же розбити. Були тут темно-зелені гарбузи в

яскраво-жовтих плямах,— картаті, як плахта, були смугасті, як тигр, були круглі, мов горщик, і довгі, як справжні поросята, з куцим сухим хвостиком, скрученим кільцем.

Улянка вибрала величезного гарбуза, жовтогарячего, як охра, з білим черевом. Підняла й розбила об поріг. Гарбуз важко хрякнув, розскочившись на дві половини. Кожна половинка скидалась на миску, повну білого блискучого насіння — гарбузців. Дівчинка любила їх вибирати, гарбузці ховали в собі приємний холодок і спритно вислизали між пальців. Можна двома пальцями придавити насінину, і вона чмокне в носа кота на припічку.

Поставила гарбуз варитись, а насіння — на жаровню у духовку.

Як гарно лузати смажені гарбузці довгими зимовими вечорами в лісниковій хатині!

Дід почув, як клекотить каша, гарбузовий дух залоскотав старому в носі.

— Хазяєчка моя дорога,—обізвався з печі,— у, куди там!

А Улянка, доки варився гарбуз, чистила мак. Кожна маківка була суха-пресуха, аж дзвеніла, а всередині, як у коробочці, шелестіло насіння. Та коли не вмієте, не беріться чистити мак, бо однаково половину розсиплете. Недарма ж бо кажуть, що нема нічого дрібнішого за макове зернятко.

Улянка гострим, як бритва, ножем стинає верхню покришечку, а тоді переверне маківку над мискою, і жодне зернятко в неї не загубиться. А часом помилиться і висипле мак собі в рота. Тоді білі та гострі зуби почнуть молоти, як жорна, доїси не присне з маку солодке молоко.

І не йде сьогодні чомусь із думки в Улянки Демко Рогоза. Хай не бреше, то був його власний зошит. Дівчинка запримітила, як хлопець крутився біля її парти. Але навіщо він це зробив? Навіщо було підсовувати свого нового зошита? "Може, йому шкода стало мене? — думає школярка.— Аякже, от, мовляв, бідненька, мабуть, немає в неї іншого зошита! Ні, я не хочу! Я не бідненька!"

Улянка любить блукати в лісі. Там можна звірити свою думку мудрим столітнім дубам. Вони вислухають уважно і дадуть пораду шумом листя, гулом верховин. Тільки треба мати чудесне лісове серце, щоб розуміти ту мову гіллястих велетнів.

Та й сьогодні по обіді пішла Улянка блукати лісом. І все думала про Демка. "Що воно за хлопець такий? А такий же — мабуть, дуже не любить підлабуз. Тільки про мене він помилився,— думає Улянка.— Я й сама підлабуз не люблю. А до Людмили Степанівни вже не зайду, хоч як кликатиме".

Був уже кінець листопада, і ліс стояв зовсім голий. Тільки на деяких дубах зухвало видзвонювало мідноголосе сухе листя — пишалося, що воно залишилось на вітті й не боїться зими. Чи з землі, чи з стовбурів наче випаровувався лісовий туман і, як серпанком, застилав увесь ліс. Ранком бували заморозки, і земля дзвеніла під ногами, як склянка, але снігу й досі не було, хоч уже не раз зривалися з холодного неба колючі рідкі сніжинки.

Улянка йшла та йшла собі, все далі й далі від своєї, лісникової, хатини. Часом десь на галявині блищали кригою олов'яні озеречка, завбільшки з денце чашки. Восени тут ходив скот, і в ямки від копит дощ налив води. Тепер вода встигла промерзнути до дна, і в круглих крижаних чашках, як у зіницях, відбивалось осіннє небо.

Не було тепер чути в лісі ні синиць, ні сойок. Навіть сороки й ті перекочували ближче до людського житла.

Несподівано Улянка почула дим. Озирнулась — куди ж вона потрапила? Чи, може, село близько, чи лісникова хата?

Ліворуч починався яр. Дівчинка впізнала місцевість. Це був яр Сизоперих Горлиць.

Таку назву дала йому сама Улянка. Правда на карті, яку вона бачила в конторі у Макара Макаровича, ця місцина значилась як Одудів яр. Назва аж ніяк не підходила, бо жодного одуда тут ніколи не бачила Улянка. Зате — горлиць, ой скільки їх тут улітку! Туркотняви тієї, туркотняви — тільки слухай, коли любо.

Ні, поблизу тут не було ніякої хати, це добре знала дівчинка. А до села звідси чи й дійдеш за годину. То звідки ж дим?

Улянка зупинилась і понюхала повітря. І вона почула не тільки дим, а й сморід від припаленої ганчірки. "Як же я далеко зайшла!" — майнула думка, і мимохіть пригадалися слова діда Маврикія про лихих людей.

Вона уважно й швидко шукала очима, звідки йшов дим. Може, хтось вогнище розклав? Та тоді чути було б, як тріщить у вогні сухий хмиз — восени кожний звук у лісі лунає далеко навколо..

Нюхаючи повітря, Улянка пішла далі. Ні, тепер дівчинка не йшла, а пливла. І ніхто в світі не змусив би її повернути назад. Вона повинна виявити, що це за дим.

Улянка зупинилась, їй здалося, що .дим напливає зовсім з іншого боку. Підняла вгору листок, щоб пересвідчитись, звідки повіває вітрець. А він віяв з усіх боків.

І враз вона побачила те, що шукала. Низько над землею стелився димок. Але ніякого вогнища не було. Дим наче виходив з-під землі. Дівчинка здивовано дивилася на його синюватий струмок, який в'юнився

край невеликої галявини, схованої в кущах ліщини. Та зараз прозорі кущі нічого вже не могли сховати.

Улянка стала за стовбур дерева і звідти знов стежила за незвичайним явищем — дим і справді виходив з-під землі!

Аж ось повійнув вітрець, димове шарпнувся в інший бік, і школярка помітила те, що досі ховалось від її очей. Це був невисокий горбок землі, з якого стирчала схожа на стовпчик труба. З неї й виходив дим. Горбок було добре замасковано опалим листям — і не помітиш відразу.

Там, під землею, хтось живе! І враз зринули казки про розбійників, які розповідав колись дівчинці дід Маврикій. Хто ж то може жити в землянці, в лісовій глушині, сховавшись від людського ока?

Кожний рух Улянчин став обережним і настороженим. Вона озирнулась навколо і присіла за стовбуром. Землянка була кроків за п'ятнадцять. Дим з труби пішов густіший, мабуть, невідомий хазяїн під землею підкинув у піч хмизу або сухого листя.

Дівчинці раптом стало страшно. Згадала, як далеко вона зайшла в ліс. Навколо ні оселі, ні голосу людського, тільки невідома землянка, в якій ховається якийсь відлюдок.

"Тікати! Мерщій тікати!" Улянка вже була встала, щоб здійснити свій намір, та в цю хвилину подумала: як вона може втекти, не довідавшись, хто живе в цій землянці? Що скаже тато, коли повернеться — хіба йому весело буде від того, що його дочка — страхополох?

Тільки-но так подумала Улянка, як до неї долетів звук, схожий на тріск сухої гілочки. Звук був дуже невиразний, його міг викликати і заєць, і лісовий птах, та це могла бути й людина. Улянка перестала дихати й сторожко прислухалась. І ось вона вже ясно почула, як зашелестіло сухе листя під чиєюсь ногою.

Між деревами майнула людська постать. Невідомий ішов просто до землянки. Часом він зупинявся, присідав і підозріло оглядався навколо.

Незабаром він наблизився до дерева, за яким принишкла Улянка. З жахом упізнала вона заросле обличчя невідомого й шапку-ушанку.

## Розділ дев'ятий

## В ОСІННЬОМУ САДУ

— А піди лишень, синку, в сад,— сказав Макар Макарович.—Тям голова колгоспу всіх школярів скликає на допомогу. Зайці в атаку пішли на щепи.

Молодий колгоспний сад починався відразу ж за селом, на косогорі. Коли прийшов Демко, там уже було багато школярів. Вони прив'язували до мотузка папірці, встановлювали на тичинах млинки-тріскачки. Заєць лякливий — зашелестить від подиху вітерця папір, затріщить млинок, косоокий боягуз зараз же навтіки.

— Ви подумайте, скільки щеп попсували! — скаржився голова колгоспу. Він був високий, у кудлатій шапці, і коли розмовляв, то розмахував руками, і, може, через це здавався Демкові схожим на вітряка.

Молоді яблуні рівними рядами спускались з косогору, наче тікали кудись у далечінь, рятуючи від заячих зубів свою кору.

— Парканом би обнести! — вимахував руками голова колгоспу.— І тут, і з того боку, і звідти, від левади. На той рік спроможемось!

Демко і собі почав розмотувати мотузок і прив'язувати папірці. До нього підійшов Омелько Чичибаба, здоровило у вухатій шапці.

— Покинь! — наказав він.— Тут без тебе впораються. Йди млинки робити.

Іншим разом Демко, може б, і не послухався, "що ти мені за вкажчик!"—сказав би, але робити млинки справді було цікавіше, і він пішов до школярів, які зібралися в коло перед солом'яним куренем. Тут розташувалася похідна майстерня млинків, пропелерів і тріскачок найрізноманітніших систем, залежно від хисту винахідника. На гарячому вугіллі, яке роздмухував вітрець, підігрівався клей; Микола Суховій, Демків однокласник, посинілими від холоду руками колов ножиком очерети; Ївга Бузько, дочка голови колгоспу, клеїла пропелер, інші майстри тут же випробовували свої витвори, і кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й дзижчали, як ґедзі.

— За сто верстов зайці втечуть! — засміялася Ївга.— Правда ж, Марто?

Демко озирнувся й побачив Марту, яку спочатку не помітив, бо вона сиділа з другого боку куреня, притулившись до нього спиною, і ножицями різала газетний папір на рівні смужки.

— І ти прийшов? — обізвалась вона, угледівши Демка, і насупилась.

— А що? — відрубав хлопець. Йому стало неприємно, що Марта зустріла його так непривітно.

— Нічого,—сказала дівчинка,—тільки не заважай нам. А то ще чорнилом мене обіллєш.

Демко спалахнув, та цього разу промовчав. Йому дуже хотілось шпигонути Марту гострим словом. І для чого, справді, вона згадала про чорнило? От ще!

— Ти мені не зачіпай Улянки,— знову сердито промовила дівчинка.— Я все розповіла Людмилі Степанівні про зошит!

— Ти? —вихопилось у Демка.— А хіба не Улянка?

— Авжеж я. І не боюсь тебе ніскілечки! І Улянка не боїться.

— Ябеда ж ти! — бовкнув Демко, а в самого так не гаразд стало на серці. І навіщо було чіпати той клятий зошит? Зовсім задарма зобидив Улянку-кульбабку.

— Ти думаєш, що я?..— промовив до Марти.— Я зовсім не такий. Я думав, що вона мазунчиком до вчительки підлещується.

— У неї того й у гадці немає,— сказала Марта, клацаючи ножицями. — Я ж її подружка, все знаю.

— Не знаєш ти того, що я знаю,—вимовив Демко й ураз долонею затулив собі рота. Та Марта не звернула на це уваги.

Злякався хлопчина, що ледве не прохопився зайвим словом. Він відчув прилив солодкої гордості: ось він, Демко, знає таку велику таємницю про Улянку. А Марта, хоч і Улянчина подруга, а не знає нічого. І хоч таємниця була сумна, та все ж Демко гордився, що йому звірився батько.

До гурту підійшла Людмила Степанівна з садівником Захаром Захаровичем. В руках у вчительки були залізні граблі, і Демко догадався, що вона загрібала скошений сухий бур'ян.

— Ви не знаєте, Людмило Степанівно,—підкручував садівник вуса, довгі й тонкі, як у жука-вусача,— я в самісінькій Полтаві служив головним садоводом. В обласному центрі. Так-то. І мені тут досить тісно в колгоспному масштабі.

Людмила Степанівна посміхнулась:

— Але ж ви, бачу, навіть у колгоспному масштабі не впорались із зайцями. Ледве сад не з'їли.

— Вживаємо заходів. Ви бачите, які тріскачки! Не тільки зайця, а й вовка злякають. Доречно сказати вам, що в мене вовк недавно ягня вхопив. Дивного в цьому нічого немає, бо навколо ліси і взагалі некультурна глушина. Серед білого дня вскакує на вгород старий, вибачте, вовцюган і хапає найкраще ягнятко. Що це таке? Як це назвати?

Незабаром він забрав тріскачки й пішов розставляти їх з хлопцями на край саду. Людмила Степанівна, короткозоре примруживши, із стримуваною усмішкою, від якої в неї тремтіла верхня губа з золотими вусиками, дивилась услід садівникові.

Невідомий приятель, який незримо ходить за спиною кожного школяра, шепнув Демкові, що зараз настала така хвилина, коли треба тихенько сховатись за курінь і зникнути з очей учительки. Той же незримий приятель натякнув, що тепер нічого приємного від розмови з Людмилою Степанівною він, Демко, напевне, не матиме. Швидше — навпаки.

Однак зручну хвилину було втрачено. Людмила Степанівна повернула обличчя і, побачивши Демка, поманила його пальцем.

— Ви — мене? Чи — кого?— спитав він, озираючись, начебто й справді думав, що вчителька може кликати не його, а когось іншого, хто стоїть поблизу. Демко знав, що ця маленька хитрість аж ніяк не врятує його, та все ж таки це на якусь хвилину віддаляло неприємну розмову (а що розмова обов'язково буде неприємною, це йому вже підказувало ще не з'ясоване наукою шосте почуття, яке буває тільки у школярів).

— Тебе, тебе! — махнула рукою до Демка вчителька.

— Марто! — гукнув Демко дівчинці.— Тебе Людмила Степанівна кличуть!

Він глянув на вчительку й побачив на її обличчі усмішку — і веселу, І водночас насмішкувату, і зрозумів, що цією мовчазною усмішкою вона викрила його останню наївну хитрість. Тоді він не підійшов, а підбіг до вчительки.

— Мене! А я думав...

Людмила Степанівна вже не посміхалась, та очі її миготіли іскорками, промовляючи: "А неправда, я ж знаю, що ти думав!"

— З тобою розмовляв батько? — тихо спитала вона.

— Про віщо?

— Про Улянку. Ти сам знаєш. Про зошит.

— Розмовляв,— відповів Демко і глянув на сивий кучерик, що спадав учительці на чоло. Згадалось ураз, як посивіла Людмила Степанівна тоді, коли німці катували її за те, що читала школярам про Леніна.

— Що ж тобі підказує совість? — спитала вчителька.

— Я більше не буду. Пробачте,— буркнув Демко. Людмила Степанівна мовчала. І коли заговорила знову, Демка вразив її голос. Він був незвичайний, немов ішов з глибокої криниці.

— Пробачення — це не пусте слово, Демко. Коли людина просить пробачити її, то це значить, що вона засуджує свій вчинок, визнає його

недостойним, ганебним. Пробачення — це сповідь перед своїм серцем. Спитай у нього, воно скаже, що ти повинен зробити. А зараз... зараз будемо майструвати млинки, Демко. Марто! — гукнула вона.— Неси сюди очерет.

## Розділ десятий

## ЩО ПІДСЛУХАЛА СТАРА ШАФА

Невідомий зупинився недалечке від дерева, за яким сховалась Улянка. Дівчинка міцно притиснула до грудей руки, щоб не так сильно стукало серце, та малій лісничисі здавалось, що його стукіт луною відгукується у всьому лісі.

Невідомий ще раз озирнувся і тоді швидко попрямував до землянки. І в цю хвилину від необережного руху під ногою в Улянки хруснув сучок.

Дівчинка завмерла. Що ж це сталося? Вона загинула! Невідомий знайде її. Він уб'є її, уб'є. Це, напевне, якийсь лиходій, що переховується в лісовій глушині.

Людина в шапці-ушанці хутко лягла на землю, озираючись на всі боки, і прислухалась. Хрускіт сучка, мабуть, дуже її стривожив.

Так минуло кілька довгих хвилин.

Аж ось невідомий, переконавшись, що йому ніяка небезпека не загрожує, встав і обтрусив свою стару сіру шинелю. Він зробив кілька кроків до землянки, і дівчинка побачила, що в нього спочатку вникли ноги, потім тулуб, а потім і голова, ніби невідомий провалився гід землю.

Задкуючи від дерева до дерева, дівчинка кинулась тікати. Та вона не бігла стрімголов, хоч уся тремтіла від бажання чкурнути так, щоб аж

вітер свистів у вухах. І тільки тоді, коли землянка щезла з очей, Улянка хутко побігла лісом.

Ще не встигло смеркнути, як кілька лісників з рушницями оточили землянку біля Одудового яру. Серед лісників був і Макар Макарович. З піднятими догори руками з-під землі виповзло двоє. Того ж дня їх було відправлено до міста.

— Бандити! — збуджено сказав Макар Макарович.— Поліцаї, калина-малина! При німцях знущалися над людьми, а тепер від народної кари ховаються.

Біля землянки Улянка знайшла куряче пір'я, розвіяне вітром. Вона підняла пір'їну, яка миготіла райдужними кольорами. Такий барвистий хвіст був колись у її півня.

* * *

Щось дуже цікаве розповідала Улянка-кульбабка своїй подружці Марті. Вони перешіптувалися в кутку в класі, в найзатишнішому закапелку між піччю і старою шафою, в якій містилася шкільна бібліотека.

Ця шафа підслухала не одну школярську таємницю, тому вона й здається такою поважною і мовчазною, як мудра бабуся. Дверцята її щільно замкнені, і на них висить сердитий замок. Коли його відмикає Людмила Степанівна, він так роздратовано скрипить, що аж оскома з'являється на зубах. Але широкі дверцята шафи відчиняються з лагідним шелестом навстіж,— бабуся привітно запрошує зайти в її затишний дім. І тоді перед очима з'являються полиці з книжками, від яких так хвилююче пахне чи то солоним морським вітром і просмоленим корабельним канатом, чи, може, солодким димом загубленої в тайзі мисливської хатини...

"Ось бачите, яка я багата! — наче промовляє стара шафа.— Беріть книжки й читайте про моря-океани, про гори високі й ліси непрохідні. Та тільки нічого я вам не розкажу, про віщо шепотіли в кутку дві подружки".

Ну й нехай собі шепочуться, Демкові це зовсім не цікаво. Він навіть повернувся спиною до Улянки. Хай не думає, що він теж хоче послухати. І що вона там розповідає? До вуха долітають уривки речення: "Я сховалась... Страшний... Волосатий... Землянка... Ліс..."

А що коли непомітно стати з іншого боку шафи?

Та цієї хвилини продзеленчав дзвоник, і в клас увійшла Людмила Степанівна.

На уроці Демко увесь час нишком позирав на Улянку. Про яку землянку вона розповідала? Хіба, може, спитати в Марти?

Коли скінчився урок, Людмила Степанівна попрохала учнів залишитися на місцях.

— Я хочу вам розповісти про патріотичний вчинок однієї дівчинки,— сказала вона.— Який вчинок ми звемо патріотичним?

Демко підняв руку і розказав про подвиг капітана Гастелло, який скерував свій палаючий .літак на ворогів. Марта розповіла про Зою Космодем'янську, а Микола Суховій — про героїв-панфіловців, які загинули, але не пропустили німецьких танків.

— Дівчинка, про яку я розкажу вам,— сказала вчителька,— не Зоя Космодем'янська, вона не була ні на війні, ні в партизанах, але її вчинок теж можна назвати патріотичним. Ця дівчинка — наша школярка...

У всіх учнів аж дух захопило з цікавості. Шурхіт прийшов по класу й затих. І в німій тиші Людмила Степанівна розповіла про те, як Уляна Голуб натрапила в лісі на землянку, в якій переховувались двоє поліцаїв, і повідомила про це лісників.

— Спасибі тобі, Улянко,— сказала вчителька.— Ті двоє розбійників могли б наробити лиха. Привітаймо ж Улянку Голуб, нашу сміливу школярку!

Вона гучно заплескала в долоні, і всі школярі тоді теж встали і так, стоячи, щосили аплодували своїй однокласниці.

А Улянка так зніяковіла, що вже не знала, що їй робити — чи й собі плескати в долоні, чи посміхатись, чи насупитись, чи затулитись рукавом.

## Розділ одинадцятий

## ЖОЛУДІ

Ніхто з піонерів не знав, що буде на зборі. Вожата усміхалася:

— Зараз усі взнаєте!

— Ївго, скажіть мені, одній тільки мені! — просила Улянка.

— Гаразд, але я скажу тобі лише одне слово. Вожата нахилилась до дівчинки й шепнула:

— Жолуді!

Улянка здивовано підняла брови, та відразу ж обличчя її заясніло.

— Ой, знаю, знаю!

Коли загін зібрався і всі посідали за парти, вожата підняла кулак, в якому щось було затиснуто, і промовила :

— Ну, дорогі друзі, ми повинні поговорити сьогодні про маленького лісового гостя. Тут секрету немає ніякого. Ось він!

Вона розкрила кулак. На долоні в дівчини лежав звичайний гладенький блискучий жолудь.

— Подумаєш, гість! — сказав хтось з піонерів.

— Скільки їх валяється зараз!

— Мабуть, багато хто так думає,— продовжувала Ївга.—Чи варто, мовляв, говорити про якийсь жолудь! А воно коли гарненько поміркувати, то в цьому жолуді ховається величезний гіллястий дуб. Що, хіба неправда? Адже треба тільки посадити жолудь у землю, і з нього згодом з'явиться росток. Із кожним роком цей росток здійматиметься вище й вище. Маленький дубок ростиме вкупі з вами. Років через двадцять-тридцять це буде молодий лісовий красунь. Уявіть собі багато тисяч таких дубків — це вже ліс, великий тінистий ліс, який шумить зеленим листям, сповнений пташиних співів. Хто з вас знає, які птахи водяться в лісі?

Піонери назвали дятла й сороку, зозулю й ворона і дрібних пташок — солов'я, дрозда, синицю...

— Ще не всі! — гукнула Улянка.— А сойку забули, а іволгу?

— Ще повзик! — доповнив Демко.— Маленька така пташка, швидко-швидко бігає по стовбуру, як миша!

— Ось бачите, — продовжувала Ївга, — скільком птахам дають притулок ліси. Все це наші друзі, які нищать шкідливих комах. А ліс — наш найближчий друг. Де багато лісів, там м'який вологий клімат, там тарні врожаї, бо ліс затримує сухий і гарячий вітер, який прилітає до нас з далеких пустинь.

— А фашисти кляті скільки лісів вирубали!— гнівно сказала Улянка.

— Багато вирубали,— підтвердила Ївга.— Накинулись загарбники на наші лісові скарби, як дикі хижаки. Ось і треба нам відновлювати лісові масиви. А без жолудів цього зробити не можна. Та хіба ж ми не зможемо по-піонерському допомогти нашому лісництву у збиранні жолудів та іншого насіння лісових дерев?

Тут знявся шум і гамір. Усім дуже сподобалась думка вожатої. Вирішили першого ж вихідного дня всім загоном вирушити в ліс збирати жолуді.

* * *

— Ви тільки подивіться, які вони чудесні! — захоплено говорила Улянка, простягаючи на долоні кілька жолудів.—Хто їх так гладенько відполірував? Адже вони дзеркальні, ну просто дзеркальні! Блискучі, гладенькі, і який у них ніжний золотистий колір! Ось цей — світло-жовтий, цей — коричневий, із світлим кружальцем на тому місці, де була чашечка. Милі, милі жолуді, як я вас люблю, лісові осінні гості.

— Чому ти кажеш гості? —спитала вожата.

— Це так ви самі сказали — пам'ятаєте? "Маленький лісовий гість..."

— Ну, тут вони не гості, а в себе вдома, в рідному лісі.

Осінній ліс ожив. Скрізь дзвеніли веселі дитячі голоси. Лісова соня — маленька звірина, збентежено визирнула з покинутого сорочачого гнізда, яке вона облюбувала собі на зиму, і знову злякано сховалась у нього, не помічена дітьми. Сороки спочатку зняли неймовірне стрекотання, попереджаючи всіх лісових мешканців про появу людей. Та незабаром полетіли далі, в лісову глибочінь. Ось упаде сніг, то тоді вони всі перекочують поближче до людського житла.

У дітей були кошики й полотняні торбинки. Найзручніше було збирати жолуді в кошики. Улянка дуже горювала: вона порізала долоню і тепер збирала жолуді лівою рукою. Це було незвично, дівчинці здавалося, що вона працює повільно, не так, як інші.

— От яка я нещаслива,— сказала вона Демкові.— Тепер я найменше за всіх назбираю жолудів.

— Ти працьовита,— відповів Демко.— Ти і лівою рукою багато збереш.

Так якось траплялось, що хлопчик майже увесь час був недалеко від Улянки.

— Дивись,— говорила вона,— ось жолудь з дірочкою. Якийсь жучок-шкідник провертів. А ось — зовсім легкий, порожній. Я такі викидаю.

Вона пішла пересипати свої жолуді з кошика в мішок, який лежав під деревом.

Демко набрів на кілька старих акацій. Давно вже облетіло з них листя, але довгі чорно-коричневі стручки, схожі на черв'яків, ще висіли на гіллі, чекаючи, доки міцні заморозки не скинуть їх на землю.

Хлопчик дуже зрадів:

— Улянко,— покликав він.— Акації! В кожному стручкові повнісінько насіння!

Крім Улянки, надійшов ще Микола і допоміг товаришеві злізти на дерево. Демко назбирав повний клуночок стручків.

— Дома вони в мене підсохнуть,— весело говорив він,— і я все насіння вилущу. Адже в лісі все повинно рости, правда? Не тільки дуби. Я дуже люблю, як пахне акація. Це — біла, запашна. Її й бджола любить.

Улянка все більше переконувалась, що їй з хворою перев'язаною рукою не зібрати стільки жолудів, скільки назбирають її товариші. Он у Марти вже вдвоє більше у мішку!..

Шелестіло під ногами сухе листя, гостро пахло грибами. Та ось і вони! Високі, на тонких ніжках! Ціла купа! Опеньки! Звичайно ж, опеньки!

— Їх тому і назвали опеньками,— сказав Демко,— що вони ростуть коло пеньків. Не опеньки, а колопеньки!

Улянка засміялась:

— Ти вигадаєш!

Вона вже не сердилась на нього за зошит. Забулася образа. Та й сам хлопець з деякого часу зовсім змінився — не приставав, не штовхався, не дратував. Наче підмінили його — іншим став Демко. Дівчинка не задумувалась над цією зміною — адже так і повинно бути, адже порозумнішати колись треба!

— Вони смачні,— промовив Демко,— оці "колопеньки". Тільки вони шкідники лісу. Мені тато розповідав. Вони, розумієш, ростуть не тільки

біля старих пеньків, а й під деревами, на кореневих шийках. І все дерево заражають гнилизною. Ось які опенькі!

Хлопчик назбирав повний кошик жолудів, якось дивно, швидко позирнув на Улянку і байдуже сказав:

— Ну, піду висиплю в мішок.

Він пішов озираючись, але дівчинка не помітила в його поведінці нічого незвичайного. І ніхто не бачив, як Демко нишком підбіг до Улянчиного мішка.

На лісовій дорозі запирхав кінь і застукотіли колеса. Приїхав за жолудями лісничий Макар Макарович. Незабаром до дитячих голосів приєднався його розкотистий сміх.

— Ого-го! Та тут, мабуть, на одну підводу не забереш! Постарались!

Улянка схилилась над своїм мішком. Що таке? Вона добре пам'ятає, що в мішку було жолудів значно менше. Ні, напевно, це їй так здалося! Отже, вона теж багато назбирала! Важкий мішок, і не піднімеш! Як же це вона могла стільки назбирати? Дивно, та й годі!..

Дівчинка перебирала пальцями гладенькі вологі жолуді, і вони пахли лісом, осінню, опалим листям...

Раптом почула дзвінкий голос Марти:

— Сюди-и!.. Що я знайшла-а!..

Марта стояла, схилившись над чудернацьким клубком жовтого сухого листя. Очі в дівчинки блищали, на щоках виступив рум'янець. Прийшла Ївга, прибігло кілька хлопчиків і дівчаток.

— Та це ж їжак! — вигукнула вожата.— Звичайно, їжак.

Це був якийсь дивовижний їжак, увесь в опалому листі.

— Я його в кущах знайшла! — збуджено пояснювала Марта.— Дивлюся — футбольний м'яч, чи що?

— До зими приготувався,— сказала Івга.— Так їжаки завжди — почне перекочуватися по листях, доки вони понастромлюються на його голки товстим шаром. Так і зимує.

Всі зацікавлено розглядали знахідку.

"А який їжак підсипав у мій мішок жолудів? — думала Улянка.— Все-таки не могла я сама стільки назбирати! Хто ж?"

Вона підозріло глянула на Демка. Але хлопчик помітив цей погляд і швидко одвернувся, ховаючи лукаву усмішку...

Розділ дванадцятий

ПРИШИТИЙ ҐУДЗИК

Ой, снігу, снігу! Прийшла в ліс зима, прийшла вночі, як Улянка спала. Глянула вранці дівчинка у вікно — ой же снігу! А де ж та молодиця, що постелила таке біле та чисте полотно?

А сніг усе йде та йде— такі лапаті сніжинки крутяться, одна за одною ганяються — ой, снігу, снігу!

Дуби вже насунули собі на очі ватяні шапки, на гілля білі рукави нап'яли, прибралися, як на свято, і "здрастуй" не кажуть.

Улянка швидко взулася в чобітки, накинула на плечі кожушок і вискочила надвір. Вона ловила сніжинки в обидві долоні, підстрибувала, сміялася так голосно, що аж дід Маврикій почув у хаті.

Набрала в сараї дров, пристукнула в сінях каблуками, грюкнула дверима, ледве не зачепилась за поріг.

— Діду, зима!

З гуркотом кинула дрова біля печі й заходилась варити обід. В школу йти на другу зміну — встигне зварити і борщ, і узвар з лежалих лісових груш.

От як узвар почав уже клекотіти й бурчати: "вар-вар-варрюсь", Улянка ненароком глянула у вікно й побачила на сніжній білій ковдрі слід. Хтось пройшовся через увесь двір від хвіртки до порога. Це був зовсім свіжий слід від чобіт, і вже біля самого ґанку він пересікав сліди, що їх зробила. Улянка.

— Хто ж це такий?—спитала вголос сама себе. Брязнула клямка, хтось тупотів у сінях, обмітаючи сніг.

Улянка стояла біля печі з ганчіркою в руках і, очікуючи, дивилась на двері. Ось вони прочинились, низом шугнула в хату сива пара, і ввійшов у теплому пальті з заячим коміром і в заячій шапці Демко.

— Здрастуйте,— поважно привітався.— З тим днем, що сьогодні!

Озирнувся по хаті й так само поважно скинув з-за спини мішок. Побачив, що Улянка сама в хаті (дід Маврикій хропів на печі), і посміхнувся:

— Не чекала гостей? А я тобі подарунок приніс від батька.

Роздягся, торкнув долонею їжакувате волосся. Не знав, що сказати далі. В цей час мішок заворушився, і з нього почулися звуки — такі знайомі для Улянки, що вона не могла помилитися.

Демко урочисто витрусив з мішка трьох курей і півня.

Кури були білі, а півень — чорно-вогневий красунь. Він злякано заметушився і сховався під стіл. Кури ж спокійно пішли гуляти по хаті, клюючи хлібні крихти.

— Оце замість тих, що поліцаї вкрали,— промовив хлопець.

Вони обоє — Демко й Улянка — стояли і дивились на курей.

— Спасибі,— сказала нарешті Улянка.— Я забула, що треба подякувати. Які вони гарні — білі-білі.

— Леггорни,— пояснив Демко.— Несуща порода. Батько казав, що коли їх добре годувати, вони і взимку нестимуться. Тільки в теплі їх триматимеш. Я теж, коли виросту, таких курей розводитиму. Я дуже люблю яєчню з салом. А ти?

— І я люблю. Зверху тільки треба посипати яєчню зеленою цибулею. А ти ковтнув би сире яйце?

— Противно. А от Чичибаба торік видрав гороб'яче гніздо і аж шестеро яєчок випив. Не віриш? За червоний олівець.

— Слухай,— раптом сказала Улянка,— ти скажи батькові, що я не хочу курей задарма...

— Як?

— Я відроблю.

— Отакої! Батько тебе любить, він... він...

Ух, як важко тримати язик за зубами!

Після того як Улянка знайшла в лісі землянку і викрила бандитів, Демко почав дивитись на школярку зовсім іншими очима. Чи думав же він раніше, що ця дівчинка здатна на такий хоробрий вчинок!

А може, це зовсім інша Улянка, може, розвіяв вітер легкий пух кульбабки, льняний пух Улянчиного волосся, і полетіло воно сніжинками над землею.

Ні, ось вона, Улянка-кульбабка, і ніяк вона не змінилась, і волосся її шовкове заплетено сьогодні в дві тугих кіски. Тільки почуває Демко, що не сказав він цій дівчинці якогось потрібного слова.

Замовк і довго мовчав, а Улянка налущила курям кукурудзи, тоді і півень вийшов з-під столу, почав хапати жовті зернята.

— Улянко,— сказав, нарешті, Демко,— а ти забула... ти не сердишся на мене?.. За... за зошит? Ти знаєш що — пробач!

Улянка посміхнулась і глянула на хлопця. Він зрозумів: віднині тому, що було, усім їхнім сваркам — край, і це справді він, брат, прийшов у гості до сестри.

Як захотілось Демкові розповісти дівчинці про свою розмову з батькомі Але він згадав, що Улянка ж і досі не знає про сумну звістку з фронту. Йому теж стало сумно на серці, а Улянка помітила це і сказала:

— Демко, коли повернеться мій тато, давай поїдемо втрьох лучити вночі рибу. Знаєш — зі смолоскипами? Хочеш — ти будеш сидіти з острогою, тато мій веслуватиме, а я триматиму смолоскип? Ой, Демко, як це буде радісно! Як це буде весело!

Вона аж підскочила, аж руками сплеснула.

— Як це буде весело… Як радісно...— повторив Демко і відчув, що сльози — гарячі й терпкі, накочуються йому на очі, підступають до горла. Він повернувся до вікна й почав дивитись на засніжені дерева.

— Що ти там побачив цікавого? — спитала Улянка. Підійшла й зазирнула йому в обличчя.— О! Що з тобою? У тебе — сльози.

Вона здивувалась і розгубилась.

— Може, я тебе образила? Я ж нічого не сказала тобі...

Хлопець переміг себе й посміхнувся:

— Авжеж нічого… Здалося тобі, та й усе. І рибу поїдемо лучити… Усі втрьох.

— А про зошит я вже й не пам'ятаю нічого,— промовила дівчинка.— Ой, я й забула,— метнулась вона до печі.— Я ж узвар який зварила! Сідай за стіл.

Вона налила в миску узвару, долила солодкого соку з цукрових буряків. Сіла напроти Демка. І вони почали їсти ложками з однієї миски.

Демко голосно сьорбав, і Улянці здалося, що коли він ковтає, то вуха в нього ворушаться, і це смішило дівчинку.

— Смачні грушки вродили в лісі,—сказав хлопець.

Демко попоїв, устав з-за столу й подякував. Йому не хотілося йти звідси — з теплої хати. Він би ще охоче побув з Улянкою, та вдома чекала робота. Матері ж не було, то доводилось Демкові багато поратись по хазяйству.

Він придумував, що б ще сказати дівчинці. Йому було неприємно, що вона побачила в нього сльози.

— Кульбабко,— сказав він,— хочеш ялинку влаштуємо в лісі?

— Новорічну?

— Авжеж. Тільки не в хаті, а в лісі. І ялинка буде не зрубана, а жива, справжня ялинка.

Захопившись своєю вигадкою, він із запалом розповідав Улянці, як можна прикрасити ялинку, засвітити свічки, а внизу, біля стовбура, поставити сніжного Діда Мороза.

— Я тільки один раз була на ялинці,— сказала Улянка.— В школі. Ще до німців.

Вона глянула на широкий Демків піджак—цього разу всі ґудзики на ньому були однакові, але одного невистачало.

Дівчинка метнулась до білої липової скриньки, пошукала там щось між ниток та наперстків і весело повернулась.

— Знайшла! Дивися, він майже такий, як і в тебе. Вона показала йому ґудзик:

— Зараз пришию.

— Не треба,— сказав він.

Та вона вже впіймала його за поли. Він стояв і дивився, як швидко і вправно вона орудувала голкою.

Улянка перекусила зубами нитку й сіпнула ґудзика.

— Міцно.

— Я його не згублю,— сказав Демко.— Хіба, може, той здоровило Чичибаба полізе битись.

Вони розлучились друзями.

Коли Демко пішов, дівчинка глянула у вікно й побачила на снігу слід від його ніг. Тільки тепер цей слід вів назад — від ґанку до перелазу. Сніг усе падав, наче застилав Демкові сліди білим серпанком.

У хаті ходили кури й щось клювали на долівці. Чорно-червоний півень стояв на одній нозі і, схиливши набік голову, одним оком стежив за Улянкою.

## Розділ тринадцятий

## НІЧНА ЗАВІРЮХА

Почалася справжня зима. Мороз розмалював віконця в лісниковій хатині мережками. Улянка любила розглядати їх, особливо під час заходу сонця, коли наморозь на склі пойметься бувало теплим рожевим світлом і ніжно затріпоче.

В химерних морозяних малюнках дівчинці ввижались невідомі башти незнаного міста, розкішні пальми над срібними озерцями, каравани верблюдів серед піщаних дюн — усе так, як було описано в підручнику з географії.

Іноді на склі ясно вимальовувався стрункий вершник, і в ньому дівчинка впізнавала свого батька.

Ось він їде на розвідку, їде серед дрімучого бору, а мороз аж рипить, пухнасті ялини опустили донизу лапи під вагою снігу і стали схожі на білих ведмедів.

У такі хвилини нестерпна туга за батьком видавлювала на очах сльози, і хотілося йти до нього через замети і ліси, йти тисячі кілометрів. "Чому ж немає звістки від тебе, татусю?" — шепоче дівчинка і враз зривається з місця, накидає кожушок на плечі й виходить надвір, їй вчулися кроки за морозним вікном — може, хто з контори прийшов, приніс довгожданого листа?

Ні, немає нічого. Сонце тільки-но сіло десь за лісовими хащами, і над далекими верховинами дерев розкрилося віяло з багряного й зеленого пір'я.

Мороз міцнішав, скрипіли від його стискання дерева. Навздогін за зимовим сонцем летіло на захід гайвороння. Це був великий вечірній переліт. Щодня о цю пору хмара галичі пролітала над лісовою хаткою.

Куди? Навіщо?

Не сказав ліс, мовчать високі замети. А гайвороння летить і летить. Одна галка чомусь одбилась від зграї, піднялась вище за всіх і кружляє якраз над хатиною.

Вскочила дівчинка в сіни, грюкнула дверним гаком.

— Давайте, діду, добре натопимо, щоб і татові було тепло на фронті...

— Гай-гай, онуко,— скаже було дід Маврикій.— А може, тато в такий мороз якраз десь у хаті гріється. Може, оце саме прийшов з передової, бурульбашки крижані з бороди видирає перед піччю.

І починають дід і Улянка топити плитку, що приоблена до печі. Березові дрова тріскотять дрібно, як пістони, і тоді розцвітають у плитці ніжно-червоні маки — одні осипають пелюстки, а інші розцвітають знову і знову. Осика сичить, як гадюка, і заходиться жовтою піною. А дуб-сухостій, як розгориться, то гуде басом, мов великий дзвін, і як вибухне, то так і сипоне жменю білих зірок. Дубові сучки викидають синій цвіт, як волошки, і гоготять на всю хату. Тільки під сучки треба трошки березової кори чи соснових трісок, щоб зайнялися дружно, як порох.

Дід і онука мовчки сидять на ослінчиках перед вогнем, і на їхніх лицях моргають багрові бліки.

— Треба, щоб на всій землі цвів сад,— каже раптом Улянка, думаючи якусь свою думку.

Дід Маврикій, що задрімав у теплі, здригається:

— А як же тоді, приміром, із шляхами?

— Усі шляхи, які є на землі, треба теж обсадити яблунями чи грушами,-— пояснює дівчинка.— Можна сливами. Я люблю сливи.

— Ренклод — слива достойна. У-у, куди там!

— Угорка краще, діду. У Макара Макаровича багато угорок, калина-малина! Я люблю, щоб сливу притиснув перший мороз, тоді вона солодша. А як вишня, то треба, щоб її надклював горобець. Ото після

того вона прив'яне на сонці, аж підсмажиться,— ой, смачна ж яка тоді буває!

Дід ласкавими очима дивиться на онуку.

— Сама ти — мій горобчик жвавий! Я часто думаю, от закінчиш школу, Улянко, а тоді — у технікум чи в інститут. Інженером по лісовому хазяйству будеш. А одного разу побачив тебе уві сні вже дорослою. Наче йдемо ми з тобою, йдемо, а перед нами — ліс, і все молодий, дубки, клени пнуться... Ну, ти простягла руку:

"Дивіться, діду, моя робота!" І так мені радісно стало, аж заплакав. Прокинувся — і справді сльоза повзе по щоці...

А в лісі стріляють стиснуті морозом дерева, і синя дзвінка, як кришталь, довга-довга зимова ніч рипить під вікнами.

...Розпатлані завірюхи голосили над лісовою хатиною, завивали в комині, торгали в'юшки. Уранці нічого не можна було впізнати. Де був ярок, там здіймався білий хвилястий горб; де росли густі терни, там визирали з-під замету лише верхівки кущів.

Несподівано наступила відлига, важкі задумливі краплини падали з гілля, пробиваючи навколо дерева тисячі дірочок у крихкому снігу. І тоді серце захлиналося радісно-млосним передчуттям весни.

В один з вологих днів, які настали після лютих морозів, Білочка привела двох козенят: цапика й кізку. Дід Маврикій забрав їх до себе на теплу піч обсушитися. Козенята незграбно тикалися мордочками в дідову бороду та, обсохнувши, вже вибрикували на довгих тонких ніжках.

Дід Маврикій пив тепле козине молоко й не міг нахвалитись:

— Густе ж яке та смачне! — У-у — мед, чистісінький мед, куди там!

Якось уночі, коли після відлиги знялася завірюха, до сарайчика підкрався старий вовк. Лісникова хата сірою плямою виступала з-за суцільного покривала снігопаду.

Холодний вітер ворушив на сараї сухе кукурудзяне бадилля.

Звіра мучив голод. Давно минули ті часи, коли він був ватажком зграї. Тоді він завжди мав найкращий кусень. Тепер він був самітний. Із зграї його вигнали, бо слабий і старий вовк заважав молодим вовкам полювати. Та в нього вже й не було сили змагатися з молодими. Він жив тим, що випадково потрапляло на зуби: іноді це був заєць, який не почув наближення сторожких вовчих лап, іноді — миша чи задубілий, замерзлий птах.

Вовк стояв біля сарая і, витягнувши морду, нюхав повітря. Його надзвичайно хвилював запах живої кози. Звір лапою штовхнув дверцята. Та вони навіть не рипнули. Він знайшов щілину й притулив до неї морду. Просто в носа вдарило йому тепле повітря, насичене диханням кози. Щелепи у вовка звела голодна судорга, зуби клацнули. Він почув, як коза проснулась і шарахнулась убік.

Вовк обійшов навколо сарая і, обравши зручне місце, почав розривати лапами сніг. Інстинкт підказував звіру, що він повинен підривати під стіною хід.

Це була звичайна, знайома робота. Не раз доводилося старому лісовикові рити лігво під дубами, між могутнього коріння. Та цього разу зробити хід йому не пощастило. Під снігом була мерзла земля, тверда, як камінь.

Вовк підняв догори морду й заскавучав, як собака. Густий сніг заліплював йому очі. Він двічі повертався до сарая. Дверцята було замкнено, пазури даремно скребли землю.

На світанку звір був уже далеко в лісі. Коли вранці до кози вийшла Улянка, вовчий слід давно замела завірюха.

Вже другий день Улянка не була в школі. Дівчинка простудилась, у неї боліло горло, вона кашляла. Лікар звелів їй лежати і не виходити надвір.

Пухнастий сніг падав за вікном. Крізь шибки Улянці видно було з ліжка верхівки голих дерев.

Як же скучно лежати самотній в лісовій хатині! Дід Маврикій спав на печі, нема до кого й словом обізватись.

Улянка згадала вчительку, Демка, школу, піонерів, Марту, і їй так захотілось побачити своїх товаришів... "Щасливі вони,— думала дівчинка,— живуть у селі, ходять у гості одне до одного, разом вчать уроки, а тут тільки ліс та ліс". Ось вона видужає й попросить діда Маврикія переїхати жити в село. Хай лишається хатина з забитими дверима й вікнами.

"А що коли повернеться тато з війни і знайде хату порожньою? Що він подумає?"

Та й Макар Макарович скаже: "Оце така лісничиха? Залишила свою дільницю! Скучно їй стало!"

І згадалося ще Улянці, як вона читала книжку про радянських людей, які живуть на півночі, на березі холодного моря. Вони працюють на радіостанції, а навколо, на тисячі кілометрів, тільки страшні замети

та крига. І ніч там буває довга-довга... їм, мабуть, теж скучно. Та ніхто з них не залишає своєї роботи. Вони теж як солдати на посту.

Але що це? Голоси, чиїсь вигуки, сміх...

Рипнули двері, затупотіли ноги в сінях. І раптом у хату ввійшли Марта, Демко, Микола Суховій і ще багато школярів, а з ними піонервожата Ївга...

І враз тісно стало в хаті, замайоріли червоні піонерські галстуки, шибки задзвеніли від дзвінких голосів.

Марта перша підскочила до ліжка.

— Кульбабко, а ми прийшли навістити тебе! Ясні очі подружки світять, як вогники, вона розчервонілась, радісно їй, що бачить Улянку. А поруч стоїть Демко і теж посміхається — йому теж радісно і водночас досадно, що Улянка захворіла.

Дівчинка підвелась на лікті.

— Ой-ой, увесь загін прийшов! — вихопилось у неї, і щасливі сльози підступили до очей, та Улянка ковтнула їх — хіба ж вона плакса?

— Всі прийшли, Улянко,— промовила Ївга.—Скучили за тобою. Та знаємо, що й тобі не дуже весело хворіти.

А Демко з Мартою вже схопили сокиру й вибігли надвір. Незабаром вони повернулися з двома оберемками нарубаних дров. Швидко запалили плитку, дрібно затріщав у вогні хмиз.

Піонери навперебій розповідали Улянці шкільні новини — і що задано, і кого викликала вчителька, і як вони йшли сюди в ліс веселою

юрбою, і бачили зайця... Івга тим часом поставила на вогонь чайник і, коли він закипів, заварила липовий цвіт.

— Ану, Улянко, чаю! — сказала вона.— Та ще й якого чаю — духмяного, з медом!

Вожата присунула до Улянчийого ліжка ослін, поставила на ньому паруючий кухлик і блюдце з жовтим медом, якого принесла хворій.

Прокинувся дід Маврикій.

— У, це такі ліки, куди там! — промовив він.— Кашель як рукою зніме. Пий, онуко.

Улянка напилася чаю, подякувала, Івга закутала її теплою ковдрою — видужуй!

— А знаєте що? — ураз весело посміхнулась вожата.— Давайте влаштуємо зараз піонерський збір! У нас навіть вогнище палає!

Дрова тріщали, гоготіло полум'я. Дід Маврикій звісив з лежанки ноги, дослухався до дитячої розмови.

— Збір! Збір! — загукали діти.— Івго, а який збір? Що ми будемо робити?

Всім дуже подобалася ця думка — влаштувати піонерський збір у лісниковій хатині.

— Піонери, ми в лісі,— сказала вожата,— давайте ж і наш збір присвятимо лісові!

Улянка, закутавшись, лежала у ліжку і не зводила очей з Ївги. Їй подобалась кучерява чорноока вожата, яка працювала бібліотекарем у клубній бібліотеці в колгоспі. Вона завжди вміла вигадати щось цікаве, кожний піонерський збір був наче свято.

Діти розташувалися півколом біля Улянчиного ліжка — хто на ослоні, хто навпочіпки, а дехто сів просто на підлозі.

Ївга розповіла, яку користь дає людині ліс. Дерево йде не тільки на будівництво, в багатьох машинах є частини, зроблені з дерева. Лісові смуги захищають посіви від суховію. Там, де знищують ліси, змінюється навіть клімат, висихають ріки.

Потім вожата розказувала про тайгу, де водяться ведмеді, лисиці, білки, соболь. Розповіла, як сибіряки полюють за білкою на лижах із собакою лайкою. Дітей дуже зацікавило, як білки тисячами переселяються з місця на місце. Мисливці часто знаходили настромлені на гілочки гриби. Виявилось, що їх настромлюють білки, залишаючи якусь місцевість. Це для тих білок, які прибудуть сюди пізніше і знайдуть для себе смачний корм — запашні, висушені на сонці й вітрі гриби...

— Невже вони такі розумні, ці білки? — спитав Демко.

— А як ви думаєте? — посміхнулась Ївга. Тут знялися суперечки. Одні казали, що тварини справді розумні, а інші доводили, що це "від природи".

Згадали про мурахів, про бджіл.

— Це не розум,— сказала Ївга,— а інстинкт.

Вона розповіла про боротьбу тварин за існування, про те, як інстинкт допомагає тваринам знаходити собі їжу і рятуватись від ворогів.

Потім кожний з піонерів розповів, що він знав цікавого, про ліс. Демко похвалився, як він знайшов у дуплі горіхи, приховані білкою, і як допомагав своєму батькові боротися із шкідниками лісу. Для короїдів лісники готують принаду — ловчі дерева. Зрубують десь на галявині дерево і залишають його на деякий час лежати. Короїди накидаються на стовбур, а потім заражене дерево лісники спалюють.

—— А я знаю,— сказала Улянка,— як садять лісові саджанці під меч. Робітник застромлює меч у землю, а в цей час інший робітник втикає в ямку саджанець. Потім мечем притискується земля до коріння. А то ще жолуді сіють у борозни...

—— Добре, як є жолуді,— зауважила Ївга.— А що робити в безлісних районах? І от уявіть собі: десь у степовому колгоспі піонери одержують мішок жолудів і садять навколо села ліс...

— Від кого одержують? — спитала Улянка.

— Від нас,— промовила Ївга.

— Ой, справді від нас! — палко вихопилось у Демка.—Ми ж восени назбирали жолудів хтозна й скільки!

Всі весело загомоніли, і навіть дід Маврикій обізвався:

— Гарне діло. По-піонерському.

— А ми вас, діду, оберемо почесним піонером!— пожартувала Марта.

І не втрималась Улянка, згадала свою таємницю про копання ямок і все розповіла школярам.

— Ось ти яка!—сказала Ївга.—Справжня лісничиха! Ну, коли так, то весною всі прийдемо садити молоді дубки...

Микола Суховій прочитав вірш про ліс, потім заспівали школярі піонерську пісню про свою Вітчизну, про рідного Леніна...

Мала лісничиха слухала пісню, радісно і схвильовано стукало серце. Була вона серед дорогої, рідної сім'ї...

## Розділ чотирнадцятий

## ЛИСТ

Учора на уроці географії у Марти випав з книжки лист-трикутник. Улянка підняла його й подала подрузі. Це був лист з фронту від Мартиного батька.

— Ти чому мені нічого не сказала про це? — спитала Улянка.— Давно одержала?

— Я забула... Їй же бо, забула,— казала Марта.— І тобі скоро прийде лист, ось побачиш!

Але Улянка бачила по зніяковілому обличчю подруги, що та зовсім і не думала показувати їй листа.

— Ти думаєш, що я... що мені...—почала Улянка й не доказала.

Вона взяла в Марти листа й акуратно переписала собі в зошит адресу.

Увечері того дня Улянка довго сиділа над папером. Вона складала листа Мартиному батькові. Дівчинка написала, що живе вона в

лісниковій хатині, що Марта — її подружка і що вона, Улянка, давно-давно вже не має листів від свого батька.

"Дядю, розпитайте на фронті в сусідів,— писала школярка,—чи ніхто не знає, де мій батько, Андрій Свиридович, по фамілії Голуб, котрий працював до війни лісником на Мгарській дачі під Лубнами. Хай подасть про себе звістку, бо мами вже немає і я зосталася тільки з дідом Маврикієм. Так і живемо вдвох у лісі. А третя — коза Білочка з козенятами".

Рано встала сьогодні Улянка. Вона уявляла, як укине листа в поштову скриньку, як повезуть його в поїзді на фронт, як розпитуватиме скрізь батько Марти про Андрія Свиридовича Голуба...

Дівчинка нашвидку поснідала, намотала на ноги теплі онучі і взулася в чоботи. Зібрала книжки, листа поклала за пазуху.

За ніч підвалило снігу, і йти було важко. На лісовій просіці з заметів визирали верхівки торішнього бур'яну. Навколо кожного стебла сніг був посипаний дрібнісінькими чорними мачинками. Улянка придивилась — це було бур'янове насіння.

На високій стеблині сидів снігур. Груди в нього були рожеві, наче він почепив собі на шию намисто з шипшини. Стеблина хилилась, і снігур кивав довгим хвостом, тримаючи рівновагу.

Край просіки росли кущі колючого терну. Улітку крізь них не пролізти, а тепер кожний кущ світився наскрізь. Між трьох гілочок чорніло торішнє кругле гніздечко. "Мабуть, малинівки або чечітки,— подумала школярка.— Добре, що пастухи влітку не знайшли, а то б видрали".

Дівчинка поспішала. Вона вирішила зайти перед уроками ще на пошту і вкинути листа.

Ось тут колись грав у крем'яхи струмок. Зараз тільки замети біліли навколо, в тиші крумкав ворон, наче скаржився на свою самітність.

"Крумк, крумк!" Улянка прислухалась. "Крумк, крумк!"—прозвучав голос ворона, застережливий і тривожний.

Дівчинка враз зупинилась, бо побачила перед собою кроків за тридцять великого сірого собаку. "Крумк, крумк!" — востаннє прокричав ворон-крумкач.

Собака сидів на задніх лапах і дивився на Улянку. Вона відразу догадалась, що це вовк, і страшенно перелякалась. У ту хвилину, коли дівчинка, отямившись, хотіла кинути книжки й лізти на найближче дерево, звір устав і ліниво, не озираючись, пішов з просіки в кущі.

Улянка боялася йти далі. Та лист не давав їй спокою. Його треба було вкинути в скриньку якнайшвидше!

Вона повернулась додому, дід Маврикій здивувався :

— А чого це так швидко, онуко?

І ще більше здивувався старий, коли Улянка взяла берданку.

— Діду,— сказала вона,— я зустріла зайця. Підстрелю по дорозі, як ви думаєте?

Дід Маврикій знав, що на своєму віку мала лісничиха вбила вже двох зайців. Він не заперечував.

— Ось тільки щоб у класі школярі не попсували ружжа...

Ніхто не знає, як стукало серце в Улянки. Але дівчинка хотіла вкинути листа тільки сьогодні. Хто знає, може, завтра вже буде пізно...

Найстрашніше було минати те місце, де сидів вовк. На снігу добре відбився слід його лап. Відбитки були завбільшки з долоню. Улянка озиралась на всі боки і стискувала рушницю. Впаде з шелестом грудочка снігу з дерева — хмарка срібного пилу розтане в повітрі, а все тіло так і потерпне. Хоч би швидше дійти до першої хати! Вовка ніде не видно, та хтозна, може, він побіг у хащу скликати всю свою зграю.

А в цей час, поринаючи в м'якому снігу, вовк пробирався Одудовим яром до свого улюбленого місця. На крутому узгір'ї весняна вода підмила колись коріння старого клена. Дерево впало верховіттям вниз, до підніжжя узгір'я. Коріння вивернулося з землі, утворивши яму. В цій ямі й переховувався від людських очей вовк. Це був той самий старий самітний вовчище, що вночі добивався до Улянчиної кози. Років чотири тому його поранив мисливець, і звір на все життя запам'ятав, що зустріч з людиною приносить страшну небезпеку. Тож і знайшов він собі схованку в найглухішому лісовому закутку.

З радістю побачила Улянка першу хату на краю села. Дівчинка притулилась до тину й відпочила. Тепер уже страх минув. "Даремно боялась!" — подумала.

Ось і вулиця. Улянка дійшла до пошти й укинула в скриньку листа. Зверху на скриньці, як сувій вати, лежав сніг — насипало вночі. Дівчинка рукавом змела його, щоб бува не потрапив у щілину і не замочив листа. Потім вона прочитала напис, що листи виймаються щоденно, і подумала, що, напевне, вже сьогодні її листа повезуть на станцію. Долонею ніжно погладила скриньку з усіх боків, мовби це була жива істота, і, зітхнувши, пішла до школи. Стало хороше й легко на серці, наче батько вже знайшовся — живий і здоровий.

Та на урок школярка спізнилась.

Двері в клас відчинились, і в щілину просунулась цівка рушниці. А вслід за рушницею з'явилась і Улянка.

Ви уявляєте, що тут сталося? Школярі посхоплювалися з місць. Людмила Степанівна підійшла до дівчинки, обережно взяла берданку й поставила її в куток.

— Улянко, що це означає? — спитала здивовано й суворо.

Напруженість і піднесення разом зникли, і дівчинка стомлено відповіла:

— Я зустріла вовка... Ну, й узяла рушницю...

Ці слова приголомшили школярів. Вони знали, що Улянка — хоробра, що вона викрила в лісі поліцаїв. Та ніхто не сподівався, що школярка не злякається вовка. Уява малювала сірого звірюгу з вискаленими зубами, який, злобно виючи, задкує перед Улянчиною рушницею.

Раптом тиша, що постала в класі, захоплені погляди школярів зненацька викликали в Улянки бажання ще більше вразити своїх товаришів.

— Такий вовчище, завбільшки як теля,— сказала вона.— Ну, почекай, думаю, ось візьму я берданку! Людмила Степанівна непомітно посміхнулась.

— Але в школу ходити учням з рушницею якось незручно. Я поговорю з Макаром Макаровичем, щоб за тобою заїздила підвода.

На перерві до Улянки підійшов Демко.

— Я теж за тобою заїздитиму,— шепнув він. До них підскочила Марта.

— Що ти їй шепочеш? — гукнула вона.— Улянка не твоя, а моя подружка! Йди собі геть до хлопчаків!

Коли Улянка повернулась додому, дід Маврикій звісив з печі голову і уважно обдивився онуку.

— А де ж заєць? — спитав.

— У лісі залишився, дідусю.

— Буває,— погодився старий.

Він зліз з печі.

— Готуй, онуко, на стіл, а я, давай, повішу ружжсо, щоб бува не стрельнуло.

Він узяв берданку, оглянув її і здивовано промовив:

— Та воно ж не заряджене!

Улянці здалося, що в неї почервоніли навіть вуха. Дівчинка згадала, що сьогодні вранці, беручи з собою рушницю, вона забула її зарядити.

Розділ п'ятнадцятий

БЕРЕЗОВИЙ СІК

Макар Макарович щодня тепер присилав за Улян-кою ріжнаті санки, в які було запряжено високого білого коня Фріца. Його захопили в німців

партизани, і ця назва лишилась за конем і тоді, коли він потрапив у лісництво. На шиї в коня була чорна пляма, і лісники жартували, що то, певне, відбиток долоні його колишнього господаря-німця.

Часто за дівчинкою заїздив сам Макар Макарович із сином. У таких випадках Демко правив, і тоді в нього був страшенно відчайдушний вигляд, наче хлопець завжди тільки те й робив, що виїжджував диких і норовистих коней.

Саме на Новий рік Демко захворів, і влаштувати в лісі живу ялинку не довелося, та Улянка зате зліпила з снігу великого Діда Мороза біля порога хати. У нього були очі з вугілля, червоний рот з буряка, і в руках у діда стримів замашний ціпок.

— Калина-малина! — вигукнув Макар Макарович.—— Не хотів би я зустрітися з таким дідусем увечері в глухій місцині! Страшніший за вовка.

Дід Мороз стояв довго, до березня. Потім щодня пішли тумани, із стріх закапало. За ніч підморожувало, і вранці з хати, немов довгі скляні пальці, звисали крижані бурульки.

Найшвидше розтанув сніг навколо дерев, і тепер кожний стовбур був оточений кружальцем чорної вогкої землі. Наче кожна береза, і дуб, і клен, і всі інші дерева росли з чорних круглих мисок.

Якось уранці вийшла Улянка з хати й побачила на верхівці береста ворона. Та він був тепер не сам. Поруч із крумкачем сиділа його подруга — вороніха. Вони знялися в повітря й заграли стовпом, злітаючи вище й вище, а потім ураз каменем упали десь за лісом.

Туман стояв, як сива хмара, синиця співала цілісінький день, і Улянка знала, про віщо вона співає:

"Не вірте туману, за ним ховається сонце. Ціві-ців, ці-ві-ців! Зима втекла в Одудів яр. Ціві-ців, ціві-ців! Вчора я поклала в дупло трете яєчко! Ціві-ців, ціві-ців! Кидай сани, бери віз!"

І коли справді приснуло з-за туману сонце, сніг швидко зійшов, на лісових узгір'ях і дорогах навперебій засурмили, забулькали, зашуміли заклопотані струмки, а горобці-розбишаки на хаті підняли такий гармидер, що ніякого сумніву не залишилось — прийшла весна.

У вільний час Улянка блукала лісом, ходила від дерева до дерева, обіймала чорні дуби, блакитні осики, білі берези, сіро-зелені граби. Стовбури були вогкі, спітнілі, вони довго брели через усю зиму по пояс у заметах, захекались і парували, немов аж боки їм здимались. А на кожній гілочці, на кожній бруньці висіла, як серга, повна крапля — чи весняної води, чи живучого соку.

Кожний рівчак і ямку сповнювала по вінця вода — чиста, як сльоза, відстояна від каламуті, зелена від рясту, який уже пробивався на дні. Стебла пролісків, як шилом, проколювали вогку землю, пронизували наскрізь опале торішнє листя і враз розцвітали блакитними очицями.

Дід Мороз довго не розставав, до останку боровся з весною. Та з кожним днем він ставав усе нижчим і нижчим, наче вростав у землю. Провалилась шапка, скривився червоний рот. І от коли дуже пригріло сонце, Улянка повернулась із школи і вже не побачила сніжного діда. На мокрій землі вона знайшла тільки ціпок, дві вуглини та зморщений буряк.

Одного разу Улянка набрела в лісі на щербатий глечик, який стояв під березою. В березі було просвердлено дірку, встромлено бузинову трубочку, і з неї в глечик капав березовий сік.

"Оце ти така лісничиха,— подумала про себе дівчинка.— На твоїй дільниці дерева псують, а ти куди дивишся?"

Їй було шкода берези — стрункa та молода, росла б ще та росла, а тепер, як поранена, то, може, й усохне. Не інакше, як хлопці з села. Кортить їм, бач, попити березового соку. А мо’ ще й школярі!

Улянка вирішила будь-що-будь упіймати непроханих гостей. Адже вони обов'язково прийдуть за глечиком — сьогодні ввечері він уже буде повнісінький.

Сонце ще не сіло, як дівчинка вже була біля берези. Та глечик зник. У березовому тілі залишилася стриміти тільки трубочка.

Улянка з досадою озирнулась. Було б прийти трохи раніше, тоді якраз би впіймала напасників. Під березою на вогкій землі чорніло лише кружальце на тому місці, де стояв глечик.

Коли підходила до хати, вже звечоріло, і зовсім близько від дівчинки нечутно майнув нічний птах. "Козодой,—подумала Улянка,— і чому його так назвали? А може, він і вправді почув, що в мене є коза, та й літає тут?"

На перелазі навмисне затрималась. Прислухалась до неясних нічних шурхотів ранньої весни. Була глибока тиша. Улянці здавалось, що вона чує навіть, як розкриваються з тихим лускотом бруньки, як пробиває торішнє вогке листя ряст і вилазить із землі. Здалека, мабуть, від Сули, дихало вологою...

В хатині дід Маврикій уже засвітив каганець. Весняне сонце підбадьорило діда. Його вабив ліс, який скинув свій зимовий кожух. Старий довго десь блукав, і сьогодні Улянка його майже не бачила.

— Сідай, онуко, до столу,— зустрів він дівчинку.— Куштуй вина!

Улянка несподівано побачила на столі щербатий глечик і сплеснула руками.

— Ой, діду! То це ви точили березовий сік? Вона схопила глечик обома руками й оглянула його з усіх боків.

— Та це ж наш глечик!—скрикнула.—Як же я його не впізнала отам, біля берези? Сердито зиркнула на діда:

— То це ви такі! Береза ж тепер усохне! Та ще яка береза! Вона б ще півсотні років стояла! А я хотіла впіймати напасника, а воно...

— А він—у хаті? Отакої, онуко,—перебив дід Маврикій.—То я, виходить, напасник? Це добре, онуко. Діждався на старість.

— Діду, коли ж береза...

— Ти думаєш, що я дерева не люблю? Тільки любити треба з розумом. Все — на користь людині. І дерево, і його сік, і його кора. Такечки. Хіба тобі не казав Макар Макарович, що та дільниця піде на поруб? То ж то й є. Я з розумом... Ну, випий. У-у, цілющий сік!

Він налив у кухоль із глечика.

— Мир, дідусю! — випила Улянка.

— Мир та лад! — випив і дід.— Хай росте ліс та соком хлюпає землю!

Розділ шістнадцятий

ДРУЗІ З ФРОНТУ

У квітні, коли вперше закувала зозуля і Сула, яка широко розлилася, почала входити в береги, Улянка одержала відповідь на свого листа.

Було це так. Дівчинка тільки-но повернулась із школи. Як прийшла, так і кинулась дідові Маврикію на шию.

— Дідусю! Останній іспит сьогодні склала!

— Та почекай, коза! — пручався дід.— Задавиш! Хіба ж можна так старого чоловіка? Скільки мені там жити лишилось!

— Дідусю,— стрибала Улянка,— я завтра спитаю в зозулі. Вона вам сто років накує!

— Ох, коза, коза!— хитав головою дід.— Ну, давай я тебе приголублю. Рости здорова, онуко, та вчися... А тепер сядь отут і подивись, що я тобі дам...

Дід хитро і весело підморгнув і, підійшовши до столу, витяг шухляду. В Улянки чомусь перехопило дух і пересохло в роті.

— Лист? — прошепотіла вона.— Кажіть — що?

— Та ще й не один!

І дід Маврикій висипав на стіл цілу купу паперових трикутників.

-— Усі тобі, онучко. З контори сьогодні сам Макар Макарович привіз. Дванадцять листів, онуко!

Улянка не знала — уві сні це їй таке чи насправді. Та листи — справжнісінькі, шамотливі, лежали, розсипавшись, на столі. Дівчинка згребла їх обома руками, мов боялася, що вони пурхнуть у вікно. Вона не знала, який лист розкрити першим. Обличчя їй сполотніло, потім приснуло жаром. Яка звістка таїлася в цих білих трикутниках?

Усі листи були з фронту, з тієї частини, в якій перебував батько Марти. "Улянко,— писав він,— я твого листа дав прочитати всім своїм товаришам. Усі вони тобі відпишуть. Батько твій у нашій частиш не служив, та, може, нам пощастить його якось розшукати. Ось дійдемо до Берліна, то тоді вже напевне і твій батько повернеться з перемогою".

Останні одинадцять листів були від зовсім незнайомих Улянці червоноармійців і командирів. Усі вони писали, що будуть дізнаватись про долю її батька.

"Ти не журись, дорога Улянко,—прочитала дівчинка в одному з листів.—Тато твій повернеться. Але війна страшна й кривава, і, якщо твій батько й загинув смертю хоробрих, ти повинна пам'ятати, що він віддав своє життя за свою матір-Вітчизну, за всіх нас, і за те, щоб ти виросла вільною радянською людиною. Що б не трапилось, ти не залишишся сама. Після війни я повернуся додому, в рідну Грузію. Я був би дуже радий, коли б ти приїхала до мене жити. У мене теж є дочка, її звуть Ніна. Мені здається, що ти з нею щиро б подружилась. Я міг би приїхати за тобою на Україну у твій ліс". Внизу стояв підпис: "Ст. лейтенант Георгій Бугашвілі".

Один по одному розгортала Улянка листи, їй писав казах-сержант, родом із Акмоли. Писав червоноармієць-москвич. Лейтенант Денис Лушня, полтавчанин. І всі обзивались до неї, як до рідної доньки.

Дивно вплинули ці листи на дівчинку. Наче зійшла вона на високу-високу гору і побачила звідти безліч доріг. Який же широкий світ! Який же безмежний рідний край! Та якою б дорогою вона не пішла, всюди її стрінуть привітно друзі...

Улянка не знаходила місця, не знала, за що взятись, усе в ній співало. Відразу скільки друзів вона придбала! Вони напевне розшукають її батька! Не ходила, а літала.

Надійшла пора весняних робіт. Земля підсохла, просила рук. Улянка добре скопала город, розбила на грядки. Пухкою землею притрушувала біле насіння квасолі та гарбузів, увесь город обсадила навколо кукурудзою. Картоплю посадила найкращу — повернеться батько, а з городу йому замайорять білі хусточки цвіту, вітатимуть дорогого гостя.

Одна курка заквоктала, не сходила з гнізда. Улянка зраділа: це як підсипати — будуть ранні курчата. Дід Маврикій обдивився кожне яйце, прикривши його зверху долонею і ставши проти світла.

— Вчись, онуко,— сказав він,— щоб кожне було свіже і з зародком, бо замість курчат самі бовтуни матимеш. Ач, як сонечко пригріва. На теплого Олексія, кажуть, щука-риба лід хвостом розбиває. Ось тоді й треба підсипати, щоб кожне курчатко шкаралупу благополучно розбило та й на світ ясний вилізло, Трохи ми спізнились, та не біда...

* * *

Якось вранці весняний ліс сповнився дзвінким гамором. Макар Макарович привіз саджанці — ще голі, але вже обсипані тугими бруньками. Піонери прийшли з заступами. Микола Суховій вибивав дріб на барабані. Луна обізвалась у лісових закутках.

Макар Макарович показував, як треба садити. Дитячі руки спритно пригортали до корінців пухку землю, весело блискали на сонці леза заступів.

Звідусюди школярі гукали до лісничого:

— Макаре Макаровичу, а я правильно саджу?

— А в мене як?

Макар Макарович встигав до кожного підійти, глянути, як він садить, кожному дати пораду. Він так заклопотався, що забув навіть про свою поговірку і ні разу не промовив "калина-малина".

Малі дубові саджанці немов самі виростали з землі і заповнювали щіткою галявину.

— Знаєш,— сказала Улянка Марті,— як би це зраділа моя мама...

Дівчинка з запалом садила молоді деревця, і було в неї на серці радісно і смутно...

Витираючи хусткою лоба, Макар Макарович сів на пенька й дістав з кишені карту.

— Ану, лісоводи,— покликав,— до мене! Він розгорнув карту і розправив її на колінах.

— Ось, мої друзі, гляньте!

— Карта Радянського Союзу,— сказала Улянка.

— Правильно, лісничихо,— посміхнувся Макар Макарович.—А хто скаже, що це помічено на ній зеленими кружальцями?

— Ліси!—вихопився Микола. Макар Макарович підняв угору палець, обвів очима школярів і з притиском промовив:

— Ліси! Це карта лісових масивів нашої Батьківщини. Бачите, скільки їх на Уралі і ось тут на сході? Тут, на тисячі кілометрів розкинулась тайга. Уявляєте? На тисячі кілометрів. А подивіться тепер на європейську частину СРСР.

— Мало лісів! — зауважив Демко.

— Мало! — повторив лісничий.— Степи, чорноземний край. Тут, дорогі мої, хвилюються пшеничні і житні океани... Та біда в тому, що з південного сходу дмуть улітку палючі суховії, і вони часто знищують посіви хлібів. Десятки тисяч тракторів щороку обробляють землю, ціла армія колгоспників працює на полях. Ну, і ось починають зеленіти сходи — пшениця, жито, ячмінь. Густі, як щітка. Ось уже пішли хліба в стрілку, ростуть вище й вище... І раптом... Раптом, калина-малина, ось звідси, з-за Каспію, вихопиться палючий вітер. Дме він день, другий, третій — гарячий, немов дихає велетенська піч... І спалені посіви гинуть...

— От проклятий! — щиро вихопилося в Улянки.

— А можна збудувати таку високу-високу стіну,— спитала Марта,— щоб через неї не міг перелетіти вітер?

— Стіну? — засміявся Демко.— Ану, спробуй, збудуй! Ліси треба садити!

— Правильно, синку,— сказав лісничий.— Немає надійнішого захисту від суховіїв, як зелена стіна лісу. Він уважно подивився на карту.

— Буде час,— продовжував Макар Макарович,— і. ось тут (він провів по карті пальцем) виростуть смугою могутні ліси. їх посадять наші радянські люди.

І ми з вами теж будемо садити... Настане скоро час, діти, народ наш остаточно розгромить ненависних ворогів-фашистів, почнеться знову по всій Радянській країні величезне будівництво. Знову прийде на нашу землю мирний труд... Труд! Ми зовсім змінимо обличчя землі. І тоді ніколи не буде в нас недородів.

Він замислився, наче вже бачив перед собою густі зелені прекрасні ліси, які стоятимуть на варті урожаю. І всі піонери теж побачили в уяві ці ліси...

А навколо дихала весною могутня родюча земля, співали пташки і так солодко і тривожно пахло молодим рястом і торішнім вогким листям...

Розділ сімнадцятий

НЕСПОДІВАНИЙ ГІСТЬ

Не встигли одійти проліски, а вже на сонячних галявинах вітрець обвівав щоки пахощами фіалок. У затінених вологих місцях тихо коливались білі, воскові чашечки конвалій.

Улянка навіть не помітила, як весна перейшла в літо, як заграла на сопілці золота іволга в гущавині лип. У травні весь ліс солодко гримів від солов'їного тьохкання й свисту, сходили молоком розквітлі дикі груші, вечорами повітря гуло від хрущів.

Дуже багато розплодилося їх тієї весни. Як придивишся до дерева — всюди на молодому листі темніють жовтокрилі жуки з чіпкими лапками.

Улянка знала, що вони великі шкідники: самі хрущі їдять листя, та найстрашніше хрущові личинки. Скільки їх було викопує на вгороді дівчинка — великих білих хробаків, які під'їдають стебла городніх овочів.

— Дідусю,— питала вона Маврикія,— а як з ними боротися, з цими клятими хрущами? Старий кахикав, поглядав навколо.

— Хрущів, думаю, мільйони, як сарана, їх не обтрусиш з усіх дерев, не визбираєш, онуко. Та ось, чекай, помічники з'являться.

— А які?

— Побачиш скоро сама.

І справді, якось Улянка проснулась від несамовитого крику гайвороння. Вискочила з хати — що таке?

А дід Маврикій посміхається:

— Помічники, онуко, прилетіли.

Глянула — ахнула: чорна зграя галок з карканням, шумно хлопаючи крилами, перелітала з дерев на дерево. Кожна галка щось жадібно хапала дзьобом.

— Хрущів нищать! — скрикнула Улянка. А вона ж то не раз думала: яка користь від тих галок?

...Прийшов уранці Макар Макарович.

— Ну, лісничихо, біда! Короїди напали, а з ними ще всякі жуки-жучищі!

— Ой, ой,— сплеснула Улянка долонями,— що ж буде? Хрущів галки хапають, а короїди...

— Воювати треба! Лісу не віддамо ворогам на поталу. Вірно, дочко? Ну, то-то. Ти ось що: відміть на своїй дільниці дерева, які зрубати можна — пошкоджені, знаєш, з дуплами, або з сухою верхівкою. Краще десь на галявині. Зрозуміла?

Тут Улянка і згадала, як Демко розповідав на зборі про ловчі дерева. Вона відразу догадалась, у чому справа.

— Принаду готуватимем? Правда, Макаре Макаровичу?

— Атож, атож. Дєйствуй!

Важко було відшукати потрібне дерево. Ось у цьому хоч і є дупло, та дуже вже хороша крона — гілляста, густа! Шкода ще рубати таке дерево. Хіба, може, ось це? Знесло осколком снаряда шапку у старого дуба. І стоїть дід, наче без голови. А що ж цього, мабуть, можна! Дід Маврикій допоміг онуці. Старий добре знав, яке дерево не довго стоятиме.

— Ось це відмічай, Улянко. Вірно кажу. Не жилець воно. І дупляве, і коренева шийка підгниває.

Улянка уважно записала на клаптику паперу, де і які дерева можна зрубати.

— Ось і гаразд! — похвалив Макар Макарович.— Після школи підеш учитися в лісний технікум. Тоді вже станеш справжнім лісоводом!

Щодня навідувалася дівчинка до ловчих дерев на лісових галявинах. Здавалось, що на їхні звалені стовбури злетілися жуки з усього лісу.

— Скоро палити будемо? — питала Улянка в Макара Макаровича.— Шкідників зібралося вже, мабуть, мільйони. І під корою сидять, і стовбур точать...

— Почекай,— посміхався Макар Макарович.— Хай ще з місяць полежать...

Потім ці дерева з комахами-шкідниками спалили.

...Краса в лісі влітку, скільки пташиного дзвону-передзвону! Та всі голоси — і зяблика, і вівсянки, і зеленушки і навіть одуда — заглушувало кування зозулі. Не раз стежила Улянка за цим птахом. Літ зозулячий безшумний, потайний, як у злодюжки. Підкрадеться Улянка до зозулі, яка кує на гілці, і нишком, затамувавши подих, слухає. А птах кує, кланяється, від крику в нього немов бульбашка перекочується під шкірою на витягненій шиї. І ніхто, мабуть, крім Улянки, не підслухав, що зозуля не тільки кує, а, захопившись, ще й хававкає, ось так: хав-хав-хав... А то бувало летить і на льоту: ку-ку! ку-ку!

А потім стихли зозулі, замовкли солов'ї, і тільки іноді обізветься пізній соловейко — почне колінце й раптом обірве, наче засоромиться. Часто можна було побачити пташку, яка, схопивши черв'яка, зникала з ним десь у хащі, де в затишному кубельці чекали жовтопухі пуцьверінки.

Квочка, яку Улянка підсипала, давно вилупила курчат. Двох уже встиг ухопити шуліка. Дід Маврикій з берданкою годинами підстерігав крилатого розбійника, сховавшись під сараєм, але хижак ні разу не підвернувся під постріл. Дід бачив, як шуліка кружляв високо над лісом, і тихенько промовляв: "Літай, літай... птах піднебесний!"

Цілими днями Улянка блукала в лісі. Її вабив таємничий Одудів яр, вабили світлі галявини, пахощі чебрецю, нагрітого сонцем, сонячні зайчики на вузьких покручених лісових стежках.

Щодня дівчинка знаходила в лісі маленькі чарівні дива. В яру, де навіть у спекотливий день усе тіло обіймала прохолода, трубили дикі горлиці. На високій ліщині мостили вони прозорі, з тоненьких прутиків, гнізда. Такі прозорі, що, ставши внизу, Улянка бачила двоє білих яєчок.

Дивний гриб-дощовик, якого лісники звали мрюхою, круглий, без ніжки, завбільшки з дитячу голову, ріс у потаємних лісових куточках. Він був білий, з оксамитною шкірою, і коли висихав, то з нього можна було

випускати хмарки жовтого пилу. Макар Макарович розповідав Улянці, що цим пилом деякі пасічники підкурюють бджіл.

Знала дівчинка в лісі дуб, з якого виступав сік. На стовбурі дуба жовтіла піна, і на дерево звідусюди зліталися чорні жуки-рогачі, які, мабуть, ласували соком. Затамувавши подих, Улянка часто спостерігала, як два величезних жуки люто билися рогами, ставали цапки і, нарешті, не витримавши, падали на землю.

А недалечке від цього дуба, на пагорку, здіймалася неоковирна купа — житло невтомних мурах. Якось тихого вечора Улянка побачила безліч великих бабок, які низько снували над мурашником. Це зацікавило дівчинку. Чому бабок так приваблює це лісове мурашине місто? І вона не пішла звідси, доки не знайшла розгадки. В мурашнику виплодились мурахи з крильцями. Вони одна за одною злітали в повітря, і тут їх на льоту хапали хижі бабки.

Улянка впіймала одну бабку. Хвостик у неї був синій, а груди в жовтих смужках. Вона не встигла як слід проковтнути мурашку, і голівка комахи ще стриміла у бабки з рота.

Дівчинка підгляділа ще одну незнану досі маленьку лісову таємницю...

Любила лежати Улянка у високій траві на галявині, яку обступали високі липи. Галявина була як райдужне око старого лісу, як зелене кругле озерце, жива парасолька, виткана з мільйонів пелюсток. Розкинувши руки, лежала дівчинка на галявині, і полуденна спека пашіла млістю й духом нагрітого листя. Як було гарно відчувати себе маленькою хазяйкою в цьому лісі! Там, дивись, пошкоджене, дерево, треба сказати лісничому, щоб його зрубали, бо може воно заразити інші дерева. Там ліщина така, що не пролізти, треба прочистку зробити. А то йдеш — хтось нерозумний вогнище розкладав, ще жар під попелом

лишився, а суша ж яка! Землею закидає дівчинка попел, ногами затопче.

Улянка бачила, як на тихій галявині навзаводи пнулися рослини до сонця. І всіх перемагав петрів батіг, він з високої гнучкої стеблини озирав галявину блакитними жаринами своїх квітів. А за ним поспішали смутні лілові дзвоники, а за дзвониками пнулися вгору білі парасольки духовитого деревію, вінички блідо-рожевої материнки.

І згадується Улянці дідова казка.

Є у лісі закуток — найглухіший з усіх закутків. Ніхто там ніколи не бував. Захований він і від звірів, і від людей. Залетить туди часом зозуля, та ні разу своє "ку-ку" не вигукне на гілці і вже поспішає геть, налякана завороженою тишею. Тільки їжаки, як смеркне, перекочуються там таємничими клубками, і під чорним каменем живе старий вужак — такий старий, що жовтогарячі цятки на лакованій голові вицвіли і стали білими, як кружальця з березової кори.

В тому закутку, схилившись над ручаєм, цвіте під кручею полум'яна квітка, чарівна Чарнамай-зілля. В стародавні роки, кажуть, жив у лубенських лісах дід Чарнамай. Усі звірі, і всі птахи, і всі лісові гади були в нього на послузі, бо знав він таке віще слово. Вовки приносили йому м'ясо вепра, птахи збирали для нього по всьому лісі найкращу полуницю, а всякі гади — вужі, гадюки, та ящірки — діставали для нього дивні гриби, духмяні та ніжні, які ростуть під землею і ніколи не показуються на денне світло.

А коли дожив дід до півтораста років, прийшла до нього смерть.

Давно це було. Змінився ліс. Розрослися дуби.

І ось у тих місцях, де ніби жив колись старий Чарнамай, виросло над ручаєм товсте м'ясисте стебло, а на ньому розцвіла червона, гаряча, як

вогонь, квітка. Ніхто ще її не бачив ніколи. А хто знайде її й зірве, той ніколи-ніколи, скільки житиме, не буде сиротою. Кожна стрічна жінка буде йому матір'ю, кожний чоловік — батьком, юнак — братом, а дівчина — сестрою. В кожній сім'ї стане він рідним, серед усього народу — улюбленим сином. Як ітиме він пущею глухою — розступиться пуща, шлях широкий проляже. Як ітиме через болото — висохне твань, ствердне трясовина.

Таку дивну казку розповідав дід Маврикій.

І здається Улянці, що йде вона лісом день, і другий, і третій. Вже давно проминула Одудів яр, Лисячі нори, а заповідного лісового кутка все немає та й немає. Аж ось такі пішли яри та стрімкі кручі, жовті глинища, де ні стежки, ні голосу людського...

Що далі, то й птахи затихли. Ні дрозда, ні дятла. І дерева почали зустрічатись незвичайні — береза як береза, а тільки покручена, наче в тузі заломила білі свої руки. Дуб як дуб, а тільки низенький, кривобокий, мов приплюснула його зверху до землі чиясь дужа долоня. Терни кущавляться, як колюча борода, гриби з тарілку завбільшки мов стежать за кожним кроком дівчинки, і з них тихо капає зеленими важкими краплинами отрута...

А як проповз між дерев старий вужак з руку завтовшки, тут і зупинилась Улянка — йти далі чи назад повернутись?

Глянула — і серце зайшлося: зовсім близько під кручею ручай дзвенить, і над ним схилилась червона вогненна квітка з ясним, як шматочок неба, сердечком усередині. "Чарнамай-зілля!"— шепоче Улянка, як зачарована. Кинулась вперед, простягла руку...

І все зникло: ні ручаю, ні квітки. Лежить мала лісничиха в траві, розкинувши руки, а світлу галявину стережуть густі липи. Зозуля своїх дітей по лісі скликає, а іволга жовта аж танцює, на сопілці висвистує,

дратує матір-ледащицю: "Гнізда не маєш, дітей не знайдеш! А в мене гніздо, як колиска, ні в кого такого нема! Тіу-тіу!"

Всіх діймає спека. Все поховалось у гущавину. Востаннє гукнула зозуля. Навіть босоніжка дівчина-березнянка, і та сховалась у зелене шатро. Тільки рано-вранці можна побачити її слід на росяній галявині — кожна зігнута травинка поволі підводиться, братки протирають очі, бур'янець-вівсюг розправляє зім'яті вуса. А як висохне на сонці роса, то вже й сліду не знати. Хто ж моторний знайде влітку в хащі густій березнянку?

А мохастий дідусь Боровик аж на дно спустився в глибокий Одудів яр — там йому ловко, сонце не пече, з-під вільхових кущів дише вогка прохолода...

Тільки ворон-крумкач не ховається від спеки. Давно помостив він собі на розложистій дубовій гілці гніздо з хмизу, застелив його всередині ковдрою з вовни, і вороніха давно вже знесла четверо зеленавих, цяцькованих крапками яєчок. Дуб той найвищий у лісі. І в дощі, і в спеку сидить старий крумкач на верхівці, і йому видно далеко навкруги.

Аж ось стріпнувся ворон і знявся над дубом. Дужі крила з посвистом прорізали повітря. Він побачив на лісовій дорозі незнайому людину. Була вона в солдатському одязі, за плечима висіла торба і згорнута трубкою шинеля.

Мабуть, здалека йшла людина, бо чоботи її вкривав густий пил, гімнастьорка на спині потемніла від поту.

Ворон стривожився: чи не загрожує небезпека рідному гнізду? "Крумк, крумк! Стережися! — гукнув він, пролітаючи над незнайомим.— Я тут! Я завжди на варті!"

Та незнайомий не звернув на птаха ніякої уваги. Мабуть, дуже поспішав він до своєї оселі, яку залишив давним-давно. Він упізнав знайомі місця: і ручай з кладкою, і горби, вкриті густим лісом, і глибокий яр, звідки війнуло відрадною прохолодою.

Ось зараз буде лісникова хатина. Неспокій і заклопотаність майнули на обличчі в незнайомого. Важку звістку він ніс у цю хатину...

Був у нього давній приятель Андрій Голуб. Вкупі з ним лісникував, разом з ним на фронті бив німців. У бою було тяжко поранено Андрія. Взяли його в госпіталь, там він і помер. Десь далеко в лубенських лісах залишилась у Голуба сім'я: дружина, дочка Улянка та дід Маврикій.

Не знав Андрій, що дружини в нього вже немає. Не знав цього й незнайомий. Звали його Федір Корсак. Тепер він повертався додому, виписавшись із госпіталю. Шлях йому лежав мимо лісникової хати Голуба, то не міг же він не зайти по дорозі до сім'ї свого товариша.

Федора Корсака мучила думка: як він скаже лісничисі та дівчинці про смерть Андрія? А може... може, вони вже знають?..

Зайшовши до хати, він побачив біляву дівчинку, яка поралась біля печі. "Оце ж, мабуть, і є Улянка,— подумав він.— Як же вона виросла за п'ять років! Мабуть, мене зовсім забула".

— Здрастуйте, хто в цій хаті,— привітався.— Можна відпочити?

Він поклав на лаву клунок і шинелю, витер хусткою лоба.

— Сідайте,—запросила Улянка.—Звідки ви, дядю?

Упіймала його погляд, яким він глянув на цебро з водою, і хутко подала йому кухоль. Він пив і стежив за дівчинкою.

—— Спасибі, голубко. Холодна та смачна. Рідна водиця. А де ж це твоя мати?

Дівчинка пильно дивилась на нього.

— Німці вбили матір. Дядю, а ви, може, з фронту? Він побачив, як у розширених її очах запалала променистa надія.

— Хіба забула, Улянко, дядька Федора? — спитав він.— Удвох же з твоїм батьком ішов на фронт. І... звістку приніс...

"Ось як, і матір убили бузувіри".

Не встиг він подумати, як Улянка вихором налетіла на нього.

— Дядьку Федір! Дядьку Федір! — вигукувала вона, почепившись Корсакові на шию.— Звістка від батька! Тато знайшлися! Діду Маврикію!

З закутка за піччю, звідки виглядало дерев'яне ліжко, спочатку з'явилися ноги, взуті в шкарбани, потім висунувся і сам дід Маврикій.

— Здоров, Федоре!—пішов він до гостя з розпростертими для обіймів руками.— Недарма мені сон такий снився: пташка у вікно стукала — на звістку. І кіт умивався цілісінький день. Ну, думаю, гості будуть. Аж ось і гість, і звістка. Я ж казав, що живий-живісінький Андрій...

"Не знають вони, не знають",— вистукувала у Федора важка думка.

Дід Маврикій заметушився:

— Яєчню спряж, онуко, та меду постав. У нас свої кури несуться. Меду передав Макар Макарович. Балує Улянку. А в мене й чарчина

знайдеться. Ось вона. Аякже, на деревії настояна. Від ломоти, від сухоти" У, куди там! Довголіття дає. От за здоров'я Андрійове й вип'ємо.

— Дядьку Федоре,—схопила Улянка гостя за рукав.— Коли ж тато повернуться додому? Чи скоро? А що вони переказували мені?

Федір глянув у глибочінь цих дитячих очей і відчув, що він не має сили сказати правду. Ця дівчинка ні на одну мить не припускає, що звістка про батька — звістка про його смерть. Як може спасти їй таке на думку, коли надворі чарівний сонячний день, п'янить дух розквітлої липи, і зозулі в усіх лісових закутках навперебій віщують щасливі роки... Ось уже повернувся додому приятель і товариш батьків дядько Федір. Немає сумніву, що не сьогодні-завтра прийде й батько"

— Батько переказав...— Федір запнувся.— Усім привіт переказав. Щоб не скучали. Щоб ти, Улянко, вчилася. В люди вийшла. Може, й його скоро відпустять...

Він нашвидку випив чарку горілки, .настояної на деревії, закусив яєчнею і почав збиратися.

— Спасибі за хліб-сіль. Хочу до вечора своїх побачити. Звиняйте, що про Андрія мало розказав. Хай удруге колись.

— Я проведу вас, дядьку,— метнулась Улянка. Допомогла почепити торбу, а шинелю нізащо не схотіла віддати.

— Я вам піднесу. Ви в цій шинелі воювали, дядьку? І батько вас у цій шинелі бачив?

Вони вийшли з хати. Дід Маврикій стояв на порозі.

— Ти, Федоре, ліворуч від яру забирай, бо там такий чагарник поріс, що не пройдеш. Ліворуч тобі навпростець буде,— якраз мимо старого вуглища підеш, де колись вугілля випалювали.

Улянка непомітно гладила долонею й притискувала до серця незграбний суверток шинелі. Але дядько Федір помітив це.

— Ти навіщо її так голубиш?

— Ні, це я пляму витираю. І пилюки на ній багато. А осьдечки дірка прогоріла.

Біля густого осичняку, де завжди сполохано тріпотіло листя, дівчинка попрощалася з гостем.

— Тут уже скоро й просіка,— сказала.— Тільки як над проваллям будете йти, не оступіться.

Вона враз нагнулась і, перш ніж дядько Федір зрозумів у чому річ, хутко поцілувала його в руку.

— Уляночко! — скрикнув він.

Але дівчинки вже не було. Тільки кущі зашелестіли, і все стихло.

"За віщо вона? — думав Федір.— За звістку про батька".

Він витер пальцем око.

— Отакої! Взяло та й запорошило.

Розділ вісімнадцятий

## У МАКАРА МАКАРОВИЧА

Наступного дня Улянка встала дуже рано, посипала проса курчатам, зварила дідові Маврикію зеленого борщу.

— Хазяйнуйте, діду, сьогодні самі,— сказала,— а я піду до Макара Макаровича. Може, він і досі не знає, що мій батько живий.

Ополудні Улянка була вже біля дерев'яної хати, критої червоною черепицею. Тут містилась контора лісництва, але Макар Макарович тут не жив, він збудував собі будиночок трохи далі, на узгір'ї, яке обривалось прямовисною кручею. Звідси з високого урвища, очам відкривався безмежний краєвид на кучеряві горби та яри, звідки тяглися вгору верхівки беріз і осик. Крізь могутню зелень блищала вдалині Сула.

Макара Макаровича Улянка зустріла біля парні, де гнули обіддя для коліс. У просторій землянці стояло два величезних казани з водою, і під ними гоготіло полум'я. Коли дівчинка зазирнула в землянку, її так і обдало жаром. Із казанів по трубах ішла пара в іншу, сусідню землянку. Дверцята до цієї землянки були щільно зачинені й обмазані глиною. Там, у гарячій парі, розпарювалось обіддя.

— Доня прийшла,— зрадів Макар Макарович.— Ну, драстуй, драстуй. А я, бач, нове підприємство організував. Почекай хвилинку, зараз будемо гнути,

Він повернувся до робітників, які сиділи в затінку, попихкуючи цигарками, й гукнув:

— Пора, хлопці! А де ж бригадир? Відчиняй дверцята!

В цей час ззаду до Улянки нечутно підійшов Демко.

— А-гов!

— І зовсім не злякав!

— Хіба тебе злякаєш таку?

— Авжеж. Мене штрики-брики не злякали. Дверцята в землянку відчинили, звідти шугнула сива пара, і вже на круглий обідний пень, вкопаний у землю, ліг перший обід — довгий і рівний, який парував і плакав дрібними сльозами.

Макар Макарович тут же зігнув його, і з пенька зійшов уже готовий обід.

— Ех, калина-малина, хоч на каретуї Ясеновий, добрий буде під шину.

Другий обід зігнув Демко. Йому, звісно, допомагав батько, та хлопець глянув на Улянку такими очима, що вона жартома штовхнула його в спину:

— От хвалько небесний!

"Буде моєю сестрою,— подумав Демко,— то хай знає, що в неї брат неабиякий майстер!"

Коли Улянка захоплено почала розповідати Макарові Макаровичу про гостя з фронту, який приніс звістку від батька, лісничий заметушився.

— Аякже! Знаю, знаю. Федір Корсак. У нас тут працюватиме.

І відразу ж змінив розмову:

— А тепер ходімо до мене! Ви ж тут продовжуйте, хлопці,— обізвався до робітників.— Яке берестове — окремо, для простих возів. Воно м'яке, каменю не боїться.

Вдома Демко пішов у хижу й виніс звідти довгу засклену скриньку.

— Ти ще цього не бачила!

— Ой, як ловко! — мимохіть вихопилося в Улянки, а Демко задоволено посміхнувся.

— А що? Правда — ловко?

Це була колекція комах, шкідників лісу, яку Демко збирав довго й пристрасно.

На дні скриньки рівними рядами було приколото шпильками різноманітних жуків і метеликів. Чорний дубовий усач із своїми довжелезними вусами був, наче командир цілого загону хрущів і хрущиків, короїдів, бронзовок, лубоїдів, слоників. Тут були жуки, наче витоплені з дивовижного червоно-зеленого металу, які мінилися й спалахували перед очима, як самоцвіти. Були напрочуд красиві жучки — крапчасті, як мармур, золотисті, як полиск ватри, зелені, мов заблукалий у листі сонячний промінь. Слоники застигли з витягнутими довгими носиками-хоботками, рудий хрущ розпустив нижні слюдяні крильця, немов приготувався знятися в повітря.

Метелики були ще красивіші. Кожного з них наче виткала невідома ткаля з золотих пушинок. Ніжні крильця златогузки скидались на дві яблуневі пелюстки, а деревце кінчалось золотою подушечкою; шовкопряди вдягли плахітки в чудернацьких візерунках; крихітні метелики-листоверти були в оксамитних кофтинках, гаптованих бісером, а совки й п'ядениці вабили око муаровими биндами; схожі на ос тонковусі пилярі-ткачі хизувалися, як клоуни, в жовтих трико.

Улянка не раз бачила в лісі цих комах. Не раз увечері залітали на вогник у лісникову хатину меткі метелики — пухнасті, вкриті ніжним оксамитним пилком, який осипався від тріпотіння крилець. Та ніколи не замислювалась дівчинка над тим, що все це — лихі вороги лісу, які смокчуть живий сік дерева, точать його серце, глодають листя.

— Це все шкідники? — спитала вражено.

Демко кивнув головою.

— Ось чому ти все бавився з жуками...— промовила Улянка і глянула на хлопця. В цьому погляді було щось нове. Ніколи раніше так не дивилась на Демка Улянка. "Ось ти який! — немов сказала цим поглядом дівчинка.— А я думала, що ти тільки бешкетник".

— А це бачила? — спитав хлопчина, показуючи зав'язаний полотняним клаптиком палець.

— Врізався?

— Еге, гірше. Гусінь уколола. Свербить. Увесь палець червоний і напух. Ось бачиш цього метелика? Це краснохвіст. У нього така жовтувата гусінь. Із смужками. Ніколи не бачила? А на спині, як щітка, пучечками волосинки. Я й уколовся. Такі отрутні волосинки!

— Як же ти необережно! —вихопилось у неї.

Їй було дуже цікаво слухати Демка. Та вона почувала, що й сама могла б розповісти багато цікавого.

— А ти чув казку про Чарнамай-зілля? — спитала в нього.— Мені дід Маврикій розповідав.

Ні, Демко ніколи не чув про таке. І Улянка розказала йому легенду про полум'яну квітку.

— А знаєш що, Улянко? — промовив задумливо Демко.— Давай удвох підемо шукати це Чарнамай-зілля. Що, коли й справді є десь така квітка? Тільки ж усе це казки...

Він зітхнув.

У цей час увійшов Макар Макарович. Він поглянув на Демкову колекцію і посміхнувся.

— Ну, Улянко, а тепер я тобі свою колекцію покажу. Ходім, ходім...

Усі троє ввійшли в простору хижку. Тут пахло борошном і гасом. Макар Макарович підійшов до столу і зняв газету, якою було накрито багато малих і великих скляних банок.

— Ось мої полонені! — сказав він.

Улянка побачила, що в кожній банці злегка коливався в рідині гриб. І дівчинка згадала, що про цю пристрасть Макара Макаровича збирати колекцію грибів вона вже якось чула від знайомих лісників.

Тут, на столі, була маленька грибна країна. Схожі на хитрих звірючок — жовті лисички, опеньки — довгов'язі жевжики під парасольками, печериці — бабусі в білих очіпках, червоноголові мухомори і ще багато таких грибів, що Улянка або вперше їх бачила, або не знала назви. Були тут гриби з кумедними ковпачками, були з ріжками, одні мали круглі, широкі капелюхи, інші — шапочки.

— Трюфеля-гриба ще немає в мене,— сказав Макар Макарович.— Його важко дістати. Немає ще деяких отрутних грибів. Правда, я сьогодні вранці знайшов блідих поганок — небезпечний гриб. Ось і

баночку для них приготував. Приїздив до мене професор з міста, просив продати мою колекцію для інституту. Я, кажу, не продам, а подарую. Що ж, хай студенти вивчають... Правда, калина-малина?

І враз він схопився обома руками за голену голову:

— Демко! Я й забув! На пошту ж треба їхати. Нікого послати сьогодні. Швидше, а то спізнишся. Пакета треба відвезти.

...Демко вивів із стайні Фріца. Кінь був дуже високий, тому Макар Макарович сам його осідлав.

— Ну, давай підсаджу!

Демко глянув на ґанок і з полегкістю зітхнув: Улянки не було, отже вона не побачить, з якими труднощами йому доводиться лізти в сідло. І чому така несправедлива до нього доля? Чому б йому не підрости хоча б на чверть метра? Єсть же щастя людям! Взяти хоча б Чичибабу: високий, як стовп! Щоправда, він у кожному класі сидить по два роки, зате ж, як стане на стільчик, то рукою стелю дістає!

Проте, опинившись на сідлі, хлопець відразу ж за-був і про несправедливість долі і про Чичибабу.

Тепер він уже з занепокоєнням глянув на ґанок: невже ж Улянка не побачить його верхи на коні?

Та дівчинка була в хаті. Ось-ось вона вийде на ґанок, вона неодмінно мусить вийти, щоб на власні очі побачити відважного вершника.

Демко натяг повід:

— Ну, ти! Балуєш! — голосно гукнув він. Цей вигук напевне почує Улянка. Щоб виграти час, хлопець попросив у батька підняти трохи вище ліве стремено. І хоч воно тепер стало вище за праве, Демко ладен був терпіти найприкріші незручності, тільки б Улянка побачила його на коні.

Та Улянки не було. А далі гаяти час не можна.

— Поганяй! Чого баришся? — гукнув батько. Демко хльоснув Фріца і учвал поскакав навколо хати. На скаку він зупинив коня й лозинкою постукав у вікно.

О радість! Вікно прочинила Улянка.

— Що тобі?—спитала вона.—Ти верхи на Фріці їздиш?

— А що ж! Пусте діло.

— Що тобі? —— повторила запитання дівчинка.

— Те... як його? Дай водії напитися.

Улянка подала йому повний кухоль. Демкові ніяк не хотілося пити, вода була неприємна, тепла, але він спорожнив кухоль до останньої краплини, насунув міцніше картуза і скоком погнав Фріца до воріт.

## Розділ дев'ятнадцятий

## БУРЯ

Буйно розрослися трави й кущі, потемнішало листя на деревах, могутня гущавина стіною обступила затишні лісові галявинки. Позаростали подорожником та лопухом стежки-доріжки, в забутній

канаві біля просіки привільне розкинула зелену плахту жалка кропива, і тільки де-не-де соромливо майне білим рукавом береза.

До осені ще далеко, ще літо дихає млістю з гарячого синього неба, та Улянка вже не раз помічала, як через дорогу несміливо пролетить біла пушинка. Знала дівчинка, що відцвіла десь іще одна квітка і пушинка несе на своїй парасольці маленьке стигле зернятко.

Давно обсипався цвіт з груш і кислиць, і тепер на деревах повільно наливалися соком маленькі плоди. Якась грушка, передчасно пожовтівши, падала на землю між ажурного листя папороті. На сонячних лісових горбках солодко пахло нагрітою стиглою полуницею, і теплий вітрець здував з козельців шовковий пух.

Улянка часто тепер бувала в Макара Макаровича. Вона дуже любила йти до нього лісовою дорогою, яку перетинало дубове коріння. Любила їздити з ним і з Демком оглядати лісництво, бувати на заготівлі лісу, на пасіці, біля парні.

Одного разу вона побачила, що Макар Макарович сидить на ґанку з Федором Корсаком. А коли підійшла й привіталась, їй здалося, що перед цим обидва вони балакали про неї, і обидва здалися дівчині дуже засмученими, хоч і ховали це за усмішками.

— Дядю Федоре,— сказала вона,— а коли ж ви розповісте мені про батька? Пам'ятаєте, ви казали: "Хай колись удруге"?

І на превелике здивування дівчинки Корсак забурмотів: "Гаразд, нехай колись..."

Хутко попрощався й пішов.

— Чого він? — спитала Улянка з тривожним передчуттям лиха.

— Поспішає. Робота,— коротко відповів Макар Макарович.— Сьогодні нову просіку прокладають на Вільшанському урочищі. Може, поїдемо, Кульбабко?

Улянка мовчки допитливо дивилася лісничому в обличчя, і він раптом сказав:

— Сядь тут, доню. Я хочу з тобою поговорити. Дівчинка слухняно сіла на сходинці ґанку.

— Улянко,— продовжував Макар Макарович.— Скажи мені, коли б так трапилось, що тато твій не повернеться, чи хотіла б ти, щоб я став тобі замість рідного батька?

Дівчинка не відповіла. Вона мовчки дивилась на Макара Макаровича, і він бачив, як круглішають її очі, і в них стигне страшна невимовна догадка.

— Тато не повернеться? — спитала вона тихо, майже самими губами. — А як же дядько Федір... Він казав...

— Він не сказав тобі правди, доню,— так само тихо відповів лісничий, почуваючи, як глибокий жаль і любов до цієї дівчинки крають йому серце.

— Що з татом? — спитала вона й уся затремтіла. І тоді Макар Макарович розповів усе що знав про смерть Андрія Голуба.

Горе було так тяжке і так воно приголомшило Улянку, що навіть сльози не змочили її сухих гарячих очей.

Дівчинка встала.

— Я піду...

— Куди? Почекай! — схопився Макар Макарович.

— Додому.

Вона не послухала умовлянь і пішла до воріт.

— Зажди-бо,— гукнув тоді Макар Макарович.— Я зараз запряжу коня і одвезу тебе!

Але Улянка, не озираючись, уже хутко вийшла за ворота. І тільки опинившись сама-самісінька на знайомій галявині, вона уткнулась обличчям у густу траву й заридала.

Хвилюючись за дівчинку, Макар Макарович трохи згодом поїхав верхи до лісникової хатини вслід за Улянкою. Він не наздогнав її, та, проте, був певний, що вона вже встигла дійти додому. Лісничий дуже стривожився, коли дід Маврикій сказав йому, що Улянки ще не було.

Вже й обідня пора минула, а дівчинка не приходила. Сонце пішло на захід, від кленів лягли на дорогу тіні. Тоді Макар Макарович учвал погнав коня до контори. Нашвидку він скликав кількох лісників, і вони верхи поїхали в ліс шукати Улянку.

Увечері всі вони повернулись, не знайшовши дівчинки. Макар Макарович боявся, що з Улянкою трапилось якесь нещастя. "І навіщо я відпустив її саму після такої розмови!" — картав він себе.

Дід Маврикій, дізнавшися про подробиці сьогоднішнього дня, і собі стривожився.

— Треба шукати, треба шукати її,— бідкався він,— бо й до лиха недалеко.

Він виходив до перелазу і виглядав онуку. Та Улянки все не було.

Макар Макарович об'їздив увесь ліс. Кінь був у милі, тремтів від утоми. Лісничий побував і біля Сули, і в Одудовім яру. А коли зайшло сонце і темрява окутала лісові дороги, він ще раз поїхав на пошуки.

Тривожно загули верховини грабів і кленів. Чорна хмара оповила півнеба, кривавим оком моргала в темряві блискавка. Все тривожніше гули верховини. І враз вони затихли, немов прислухаючись до чогось таємничого й невідомого. І тоді в цій раптовій тиші, коли вітер згорнув свої крила, почувся в нічній темряві далекий шум. Він швидко наближався. Перші краплини, важкі, як олово, застукали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива.

А Макар Макарович верхи пробирався в цей час лісовою дорогою — мокрий до кісток, знеможений, охриплий. Знову загули дерева, застогнали, затріщали від нечуваної бурі. Синя блискавка сліпила очі, стомлений кінь спотикався, дорогою побігли струмки.

— Уля-янко-о! — гукав лісничий у ті короткі секунди, коли стихала буря. Та у відповідь з новою силою налітав порив вітру, гуркіт грому обвалом котився над лісом.

"Що ж з Улянкою? Де вона?" — важкою каменюкою била в голову думка. І Макар Макарович їхав далі й далі, звертав з дороги на просіку, виїздив до ріки і їхав понад берегом. Коли спалахувала блискавка, він бачив з кручі у примарному синьому світлі чорну, моторошну воду, яка кипіла від бурі. Блакитні стріли блискавиць пронизували зловісну глибочінь і, здавалось, не могли дістати до дна.

У нього майнула думка, що даремно він витрачає останні сили на пошуки дівчинки, бо її немає, давно вже немає в лісі. Вона могла піти до міста, могла піти на фронт шукати батька, піти світ за очі.

Та сам він тієї ж хвилини відкидав цю думку.

Давно стихла буря й минула злива, коли Макар Макарович повертався з лісу. Улянки ніде не було.

Зненацька він зупинив коня. Йому вчувся незрозумілий звук. Чи стогін, чи дерево зарипіло?

З-за розірваних хмар викотився місяць, і лісничий упізнав місцевість. Велетенський гіллястий дуб чорним громаддям застиг у кількох кроках. З листя з глухим дзвоном падали краплини. Це був той самісінький старезний дуб-дідуган, який завжди викликав у Макара Макаровича мимовільний неспокій і сум. Переказували, що колись, давним-давно, в цих місцях, біля Одудового яру, жив сам Гаркуша. Під цим дубом стояв колись його намет...

Лісничий прислухався. Незрозумілий звук повторився. Здавалося, що він виходить звідкілясь з-під землі. І ось знову — стогін чи зойк, але слабкий, надтріснутий, болісний...

Кінь злякано захропів, підняв вуха. Тепер Макар Макарович ясно почув, що це стогнав дуб. У нічній тиші сумно і страшно звучав цей стогін. Мимохіть зринули оповідання про заложників-полонених, яких Гаркуша тримав у печерах, виритих на схилах яру. Довгими роками томилися вони під землею, чекаючи, доки дадуть за них викуп.

І коли ще раз застогнав дуб, Макар Макарович хутко зліз із сідла і прив'язав коня до гілки. Обійшов навколо дуба і побачив величезне дупло, в яке вільно могла зайти людина.

Почуваючи, що від хвилювання забиває подих, лісничий зазирнув у чорну пащу дупла й похапцем дістав сірники. Вони зволожніли й не хотіли горіти. Нарешті Макарові Макаровичу пощастило — сірник спалахнув тріпотливим блідим вогником. Його немічне світло заколивалось на крейдяному обличчі Улянки, яка лежала непритомною в дуплі.

* * *

Наче уві сні відчула Улянка долоню, що тихо лягла їй на лоба.

— Жару вже немає,— промовив чийсь дуже знайомий жіночий голос.

Дівчинка проснулась, але лежала з заплющеними очима, бо їй здавалось, що вона не має сили підняти повіки.

— Тепер пішло на одужання,— обізвався інший голос, чоловічий, який був теж знайомий-знайомий. І звідкілясь, мов з глибокої прірви, до дівчинки повільно поверталася свідомість. Де вона? Що з нею? Ось вона лежить на галявині й плаче, ось блукає безтямно лісом, продирається через колючі хащі. Дико шумлять патлаті дерева, буря з дощем січе обличчя. Сліпуча блискавка б'є в груди, і навколо раптом розливається яскраве світло, наскрізь пронизує все тіло...

Улянка з зусиллям розплющує очі й бачить сонячні зайчики, які гасають по білій стіні кімнати. "Як же я довго спала",—думає дівчинка і тут помічає, що біля її ліжка хтось стоїть. "Та це ж Макар Макарович!" — немов у тумані впізнає вона обличчя, яке схилилось над нею. Вона схоплюється й простягає вперед руки і тепер бачить, що Макар Макарович не сам, з ним Людмила Степанівна. Світла радість огортає Улянку — десь далеко позаду лишилася лиховісна ніч, і злива, і страшне дупло, і холод, який сковував дихання. Легкі крила підхоплюють дівчинку, голова її знову відкидається на подушку, та крила не дають упасти, гойдають і вколисують...